

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

Adıgözəlov İsrayıl İbrahim oğlu

“Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü və inkişaf mərhələləri
“mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq maliyyə və valyuta kredit münasibətləri

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

Prof.E.M.Hacıadə

Kafedra müdiri: i.e.d. prof. İ.A.Kərimov

BAKI - 2018

Mündəricat

Giriş	3
I Fəsil. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü	
1.1.Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin mahiyyəti və funksiyaları	6
1.2.Dünya valyuta sisteminin təşəkkül mərhələsində “Qızıl standart” sisteminin rolu	13
1.3.Bretton-Vudz və Yamayka valyuta sistemləri - dünya valyuta sisteminin formalaşmasının mühüm mərhələləri kimi	20
II Fəsil. Qlobal maliyyə institutları və beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətləri	
2.1.Beynəlxalq valyuta və maliyyə-kredit bazarlarının məqsədləri və fəaliyyət prinsipləri	30
2.2.Beynəlxalq valyuta sisteminin tənzimlənməsi: Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və regional təsisatlar	38
2.3.Valyuta kursu: milli və dünya valyutalarının qarşılıqlı əlaqəliyi.	45
III Fəsil. Dünya valyuta-maliyyə sisteminin müasir vəziyyəti və inkişaf hədəfləri	
3.1.Beynəlxalq valyuta bazarlarında müasir meyillər	53
3.2.Dünya valyuta-maliyyə sistemində hazırkı vəziyyəti və yeni təkmilləşmə mexanizmləri	59
3.3.Azərbaycanın valyuta sistemi və onun beynəlxalq inteqrasiyası	65
Nəticə və təkliflər	74
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı	78
Reziome	81
Summary	82

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin ən əsas vəzifəsi dünya ölkələri arasında maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və ödəmə vasitəsi kimi beynəlxalq valyutaların vasitəçi rolunu oynamasıdır. Haqqında danışdığımız beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemləri ayrıca bir sistem kimi xüsusi fəaliyyət göstərmir. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemlərinin fəaliyyəti məhz milli, regional və beynəlxalq valyuta sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşır. Dünya ölkələrində ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin beynəlmilləşməsi nəticəsində milli valyuta sistemi ilə beynəlxalq valyuta sistemi arasındakı sərhədlər silinir və milli və beynəlxalq maliyyə sistemlərinin qarşılıqlı harmoniyası ortaya çıxır. Bu səbəbdən də milli valyuta sistemində baş vermiş hər hansı neqativ amil özü-özlüyündə beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemində də öz neqativ təsirini göstərmiş olur.

Beləliklə, beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemlərinin əsas funksiyası dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi müstəvisində beynəlxalq ödənişlərin təmin olunmasıdır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə qənaətə gəlmək olar ki, dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin yaranmasında əsas oldu.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü, eləcə də inkişaf mərhələlərinin əhatəli təhlilindən məlum olur ki, beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü 4 mərhələdə həyata keçirilmişdir. Belə ki, ilk olaraq Paris valyuta sistemi yaranıb formalaşmağa başlamışdır. Paris valyuta sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyəti onunla izah olunurdu ki, beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıldan istifadə olunması zəruridir. Kağız pulun dünya pulu funksiyası oynamadığı bir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsində məhz metal pullardan və yaxud da metal əşyalardan istifadə olunması zərurəti Paris valyuta sisteminin yaranması ilə nəticələnmişdir. Paris valyuta sisteminin əsasında əmtəələrin dəyərinin qızıl əsasında müəyyən olunması dayanır. Eyni zamanda da qızılın idxalına və ixracına heç bir məhdudiyət tətbiq olunmurdu.

Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında valyuta sistemi bir ölkənin iqtisadiyyatını deyil, ümumilikdə bütün ölkələrin iqtisadiyyatına təsir edən ən mühüm amildir. Bu mənada dünya iqtisadiyyatında son zamanlarda baş verən proseslərin valyuta sisteminə təsiri və bu təsirin qloballaşmanın nəticəsi kimi zaman keçdikcə daha da güclənməsi mövzunun aktuallığını bir daha artırır. Bu baxımdan mövzu kifayət qədər aktualdır və tədqiqatın predmetinə çevrilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemini təşəkkülü, mahiyyəti və funksiyalar araşdırmaq, qlobal maliyyə institutları və beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətlərini təhlil etmək, dünya valyuta-maliyyə sisteminin müasir vəziyyəti və inkişaf hədəflərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr icra olunur:

- beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü, mahiyyəti və funksiyalarının tədqiqi;
- dünya valyuta sisteminin təşəkkül mərhələsində “Qızıl standart”, Bretton-Vudz və Yamayka valyuta sistemlərinin rolunun təhlili;
- qlobal maliyyə institutları və beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətlərinin təhlili;
- beynəlxalq valyuta və maliyyə-kredit bazarlarının fəaliyyət prinsiplərinin tədqiqi;
- beynəlxalq valyuta sisteminin tənzimlənməsi prosesində Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və regional təsisatların rolunun qiymətləndirilməsi;
- valyuta kursunun mahiyyətinin, milli və dünya valyutalarının qarşılıqlı əlaqəliyinin təhlili;
- dünya valyuta-maliyyə sisteminin hazırkı vəziyyətinin təhlili və yeni təkmilləşmənin müəyyənləşdirilməsi;
- Azərbaycan valyuta sisteminin təhlili və onun beynəlxalq inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanması.

Tədqiqatın predmeti və obyektini. Tədqiqat işinin *predmetini* beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemində iqtisadi münasibətlər məcmusu, *obyektini* isə

beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi təşkil edir.

Dissertasiya işinin metodu. Dissertasiya işinin yazılmasında analiz və sintez, eyni zamanda da induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir. Belə ki, analiz metodu kimi mövzu tam şəkildə götürülmüş və daha sonra fəsilərə bölünərək ayrı-ayrılıqda təhlil olunmuşdur. Daha sonra isə sintez metodu vasitəsilə bu fəsillər iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. İnduksiya metodu vasitəsilə dissertasiya işi haqqında iqtisadi faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və araşdırılmışdır. Sonra isə deduksiya metodu vasitəsilə isə həmin toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, başqa sözlə desək, əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasının əsasında beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi, beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri, beynəlxalq maliyyə və eləcə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlər haqqında dərsliklər və dərs vəsaitləri təşkil edir. Bununla yanaşı, dissertasiya işinin yazılmasında müxtəlif internet ehtiyatlarının məlumatlarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyinə aşağıdakıları şamil etmək olar:

➤ Yeni qlobal çağırışlar baxımından beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin mahiyyəti və funksiyaları tədqiq olunmuşdur;

➤ Beynəlxalq valyuta sisteminin tənzimlənməsi prosesində Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və regional təsisatların rolu təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir.

➤ Azərbaycan valyuta sisteminin təhlili və onun beynəlxalq inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi üzrə təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, hər biri 3 sualdan təşkil edilmiş 3 fəsildən, nəticədən ibarət olmaqla 82 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılmasında yerli və xarici ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur. Həmçinin işin yazılmasında internet resurslarına da müraciət olunmuşdur.

I. FƏSİL

BEYNƏLXALQ VALYUTA-MALİYYƏ SİSTEMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

1.1. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin mahiyyəti və funksiyaları

Pulun beş əsas funksiyasından biri olan dünya pulu funksiyası dövlətlər arasında olan xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsində mühim rol oynamışdır. Məhz ölkələr arasında mövcud olan xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşması, inkişafı və təkmilləşməsi beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin mexanizmindən asılıdır. Beynəlxalq valyuta münasibətləri dedikdə, dünya dövlətləri arasında qarşılıqlı iqtisadi və ticari əlaqələrin inkişafına və genişlənməsinə xidmət edən dünya pulunun fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadi münasibətlər başa düşülür [4]. Dünya dövlətləri arasında müxtəlif istiqamətli iqtisadi və ticarət əlaqələri genişləndikcə beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin tərkibi də xeyli inkişaf edir.

Valyuta italyan mənşəli sözdür. “Valuta” italyan dilindən tərcümədə “qiymət”, “dəyər” mənasını verir [9]. Valyuta hər bir ölkənin öz daxili qanunvericilik aktları əsasında yaradılmış pul nişanıdır. Həmin valyuta ABŞ-da dollar, İngiltərədə funt-sterlinq, Yaponiyada ien, Azərbaycanda isə manatdır. Hər bir ölkənin valyuta-maliyyə münasibətləri fərqlidir və həmin valyutanın bir hissəsi valyuta və ya maliyyə resurslarını təşkil edir və ölkənin beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrinin formalaşmasında mübadilə və ödəmə vasitəçisi rolunu oynayır.

Beynəlxalq valyuta mübadiləsində iştirak baxımından hər bir ölkənin milli valyutası fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Daxili və ya milli valyuta bazarında hər hansı bir dövlətin valyutasının başqa dövlətin valyutasına dəyişdirilməsi, eyni zamanda da alınıb satılması qaydalarına görə valyutaların üç növü xüsusilə fərqləndirilir. Onlar aşağıdakılardır [16.səh.59]:

- Sərbəst çevrilmə qabiliyyəti olan tam çevrilən valyutalar;
- Qismən çevrilən valyutalar;
- Çevrilmə qabiliyyəti olmayan, yəni çevrilməyən valyutalar.

Dünya dövlətləri arasında bir çoxunun valyutaları tam çevrilmə qabiliyyətinə

malik olan valyutalardır. Bu tip valyutaları digər dövlətin valyutasına asanlıqla çevirmək mümkün olduğundan tam çevrilən valyutalar hesab olunurlar. Haqqında danışdığımız bir dövlətin valyutasının tam sərbəst şəkildə başqa dövlətin valyutasına çevrilməsi prosesinə valyutanın konvertləşdirilməsi deyilir. Müasir iqtisadi şəraitdə Beynəlxalq Valyuta fonduna daxil olmuş 180 dövlətdən 60-nın valyutası sərbəst çevrilmə qabiliyyəti olan tam çevrilən valyutadır. Sərbəst çevrilmə qabiliyyəti olan tam çevrilə bilən valyutalara ABŞ dollarını, alman markasını, ingilis funt-sterlinqini, Avropa Birliyinə daxil dövlətlərin pul vahidi hesab olunan avronu misal göstərmək olar [17.səh.148].

Qismən çevrilən valyutalar dedikdə, valyuta qanunlarına əsasən yalnız müəyyən sərhədlər daxilində alınıb satılması, digər valyutalara çevrilməsi mümkün olan valyutalar başa düşülür.

Dünyanın iqtisadi cəhətdən xeyli zəif inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyətinin valyutaları isə yalnız daxili əməliyyatları yerinə yetirmək funksiyaları daşıyaraq çevrilmə qabiliyyəti olmayan valyutalar hesab olunurlar. Belə valyutalar yalnız ölkənin hüduqları daxilində ödəmə vasitəsi funksiyasını həyata keçirtmək imkanına malik olan valyutalar hesab olunurlar.

Dünya valyuta sistemi yoxdan var olmamış, uzun inkişaf və təkamül yolu keçərək indiki səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Dünya təsərrüfat sisteminin təkamülü nəticəsində beynəlxalq valyuta sisteminin yaranması və inkişafı zərurəti ortaya çıxmışdır.

Dünya valyuta sistemi hər birinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri və funksiyaları olan bir neçə mərhələdən ibarətdir. Dünya valyuta sisteminin təkamül prosesinin əsasında dayanan bu mərhələlərdən hər biri özündən əvvəl gələn mərhələnin bir neçə xüsusiyyətini özündə daşımışdır. Dünya valyuta sisteminin sözügedən mərhələləri aşağıdakı kimi sıralanmışdır [14.səh.179]:

- 1867-ci ildən başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövrü əhatə edən Paris valyuta sistemi;
- 1922-1930-cu illəri əhatə edən Genuya valyuta sistemi;
- 1944-cü ildə əsası qoyulmuş və 1976-cı ilə qədər hökm sürmüş Bretton-

Vudz valyuta sistemi;

- 1976-1978-ci illərdə formalaşmış və hazırki dövrə qədər öz mövcudluğunu saxlamış Yamayka valyuta sistemi.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təkamülündə mühim rol oynamış bu mərhələlər haqqında digər paraqraflarda daha əhatəli yazacağımızdan bu paraqrafta sırf beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin mahiyyətinə, funksiyalarına və növlərinə daha çox diqqət veriləcəkdir.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri dedikdə, dünya ölkələri arasında xarici qarşılıqlı iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi şəraitində ödəmə-hesablaşma əməliyyatlarını təmin edən pul münasibətlərinin məcmusu başa düşülür [9].

Təsərrüfat əlaqələrinin ölkə hüdudlarını aşaraq beynəlxalq xarakter alması nəticəsində milli, regional və dünya valyuta sistemləri yaranıb formalaşmağa başlamışdır. Təbiidir ki, ilk yaranan valyuta sistemi məhz milli valyuta sisteminin yaranması ilə əlaqədardır. Milli valyuta sistemi dedikdə isə, ölkənin mövcud qanunvericilik aktları əsasında yaradılmış və ölkənin hüdudları daxilində alqı satqı münasibətlərində və digər iqtisadi kateqoriya kimi ticarət əlaqələrində ödəniş və ya mübadilə vasitəsi başa düşülür.

Beynəlxalq valyuta sisteminin aparıcı qollarından sayılan regional valyuta sistemi dedikdə, hər hansı bir regionda mövcud olan ölkələr arasındakı xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafında və əlaqələrdə ödəmə vasitəsinin təmin edilməsi prosesi başa düşülür və daha çox dövlətlərarası sazişlərin imzalanmasının və dövlətlərarası maliyyə-kredit münasibətlərinin formalaşmasının əsasında dayanır [15. s.96]. Regional valyuta sistemində ən əyani misal olaraq Avropa valyuta sistemini göstərmək olar.

Dünya valyuta sistemi özündə həm valyuta mexanizmini, həm də valyuta münasibətlərini cəmləşdirən bir sistemdir. Eyni zamanda da valyuta münasibətləri həm hüquqi və fiziki şəxslərin, həm firmaların, eləcə də bankların hesablaşma, valyuta və kredit əməliyyatlarını həyata keçirtmək səbəbindən pul və valyuta bazarlarında daxil olduqları əlaqələri özündə əks etdirən bir mexanizmdir.

Dünya maliyyə sistemi də bir neçə elementdən təşkil olunmuşdur. Sözügedən elementlər çoxluğuna dünya maliyyə sisteminin əsas mahiyyətini aşmaqda mühim əhəmiyyət kəsb etməklə aşağıdakılardan ibarətdir [4]:

- Kollektiv və milli ehtiyat valyuta vahidləri;
- Likvidliyi yüksək olan beynəlxalq aktivlərin strukturu və tərkibi;
- Məzənnə və valyuta paritetləri mexanizmi;
- Valyutaların qarşılıqlı dönərlilik şərtləri;
- Beynəlxalq hesablaşmaların növləri və formaları;
- Dünya qızıl bazarı rejimi;
- Beynəlxalq valyuta bazarları;
- Valyuta-maliyyə münasibətlərini tənzimləmək səlahiyyətlərinə malik olan dövlətlərarası təşkilatlar.

Dünya valyuta sistemində ən əsas amil indiki dövrdə aparılan və ya gələcəkdə aparılacaq inflyasiya, faiz və valyuta kursu arasındakı qarşılıqlı münasibətin təhlilidir. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyada iştirak edən hər bir dövlətdə bir neçə iqtisadi parametrlər arasında əsas paritet qəbul olunmuşdur. Qeyd olunan maliyyə sisteminin əsas pariteti məhz iqtisadiyyatda süni əngəllərin olmadığı bir dövrü əhatə edir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dünya ölkələrinin hər birində bir neçə iqtisadi kateqoriya, o cümlədən də, faiz, inflyasiya və valyuta kursu arasında bərabərlik münasibətləri hökm sürməkdədir. Sözsüz ki, qeyd etdiyimiz bu bərabər münasibət iqtisadiyyat üzərində süni maneələrin olmadığı dövrləri əhatə edir və bu qeyd olunan paritet şərtlər beynəlxalq maliyyənin əsasında dayanır.

Dünya valyuta sistemində və beynəlxalq maliyyədə istifadə olunan əsas anlayışlardan biri də “arbitraj” anlayışıdır. Arbitraj dedikdə, risk əmələ gəlmədən mənfəəti saxlamaqdır. Burada qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd “ucuz al, baha sat” prinsipinə əməl etməkdir. Arbitrajçıların əsas məqsədi bazarda valyutanı ucuz alıb, daha baha qiymətə satmaqdır ki, bunun nəticəsində də valyutanın satıldığı bazarda valyutanın qiyməti qalxar, valyutanın alındığı bazarda isə valyutanın qiyməti düşər. Son nəticədə bərabərlik yaranar [4].

Beynəlxalq valyuta sistemində və eləcə də, beynəlxalq maliyyədə istifadə olunan digər bir anlayış isə “tək qiymət qanunu”dur. Tək qiymət qanunu dedikdə isə, valyuta bazarlarında və ölkənin hüdudları daxilində eyni faiz dərəcəsinin hökm sürməsi başa düşülür ki, bu da iqtisadi ədəbiyyatlarda beynəlxalq Fişer təsiri adlanır [19. s.197].

Beynəlxalq maliyyədə və beynəlxalq valyuta sistemində arbitraj fəaliyyətinin nəticəsi olaraq yaranan bu bərabərlik münasibəti beş əsas qrupda birləşir. Həmin qruplar aşağıdakılardan ibarətdir [4]:

- Satınalma gücü pariteti;
- Faiz pariteti;
- Ümumi Fişer təsiri;
- Beynəlxalq Fişer təsiri;
- İndiki kursla gələcəkdəki kursun səhvə yol verilmədən proqnozlaşdırılması.

İqtisadi varlığın eyni zamanda qiymət fərqi qazanc və ya mənfəət təmin etmək məqsədilə valyutanın eyni anda ucuz alınaraq baha satılması əməliyyatına arbitraj deyilir [4].

Bu tərifdən belə anlamaq olar ki, arbitraj bütün iqtisadi varlıqlara və kateqoriyalara şamil olunan geniş bir anlayışdır. Əsas xarakterik xüsusiyyəti isə qiymət fərqi nəticəsində mənfəət əldə olunmasıdır. Bu əməliyyatın heç bir riski yoxdur. Çünki valyuta ucuz olduqda alınır, baha olduqda isə satılır.

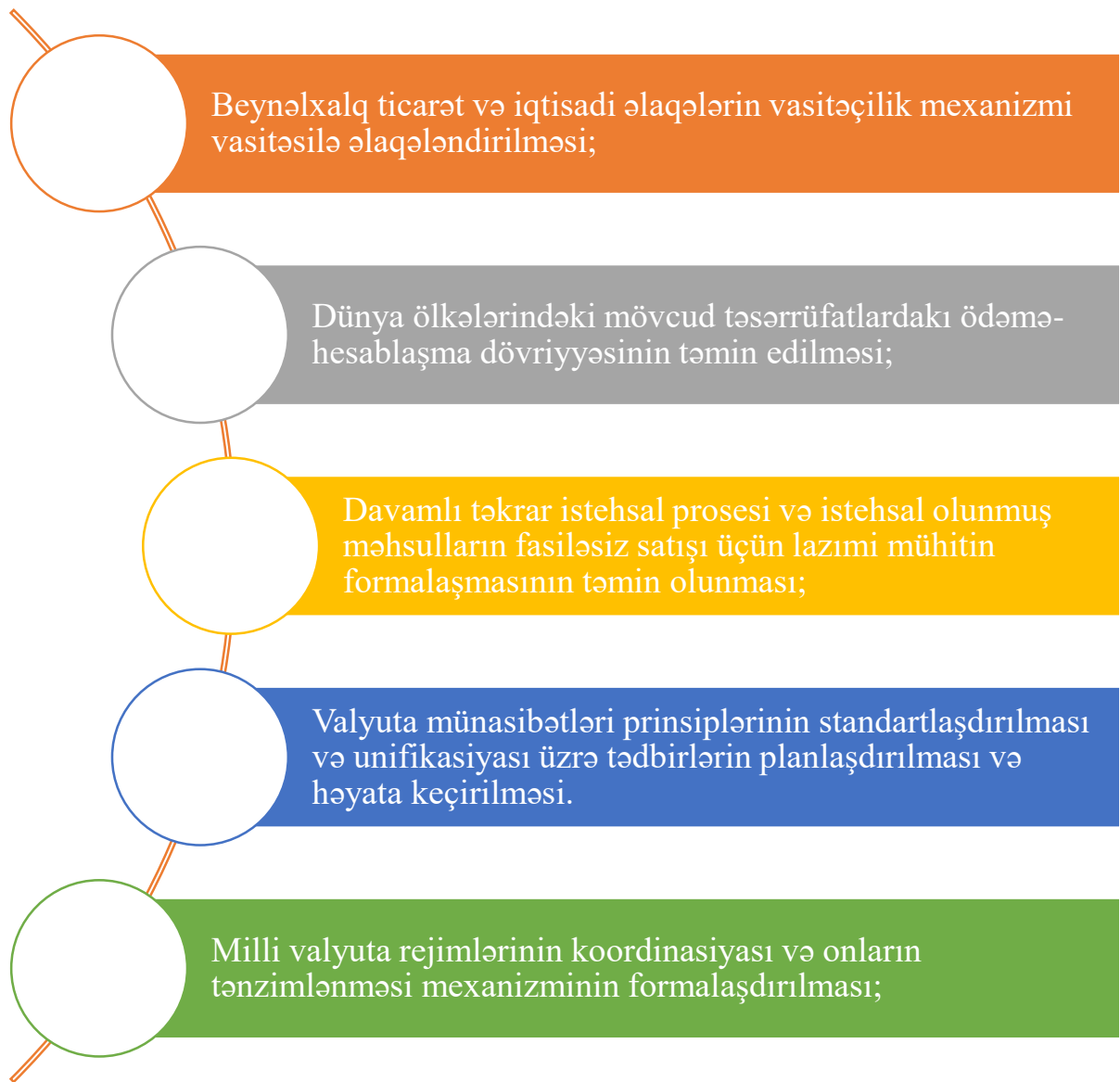
Valyuta arbitrajının ən əsas səbəbi müxtəlif bazarlarda iki pul arasındakı məzənnənin fərqli qiymətlərdə olmasıdır. Valyuta arbitrajı müxtəlif valyuta bazarlarında məzənnələr arasında pozulmuş müvazinəti bərpa edir, bütün dünya ölkələri arasında valyuta məzənnələrindəki uyğunluğun davamlı xarakter almasına şərait yaradır.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin ən əsas vəzifəsi dünya ölkələri arasında maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və ödəmə vasitəsi kimi beynəlxalq valyutaların vasitəçi rolunu oynamasıdır. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin sürətli inkişafı dünya ölkələri arasında qarşılıqlı iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, istehsal olunmuş mallarının qarşılıqlı əlaqədə alınıb satılaraq

iqtisadi əlaqələrin daha təkmilləşməsinə səbəb olur. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi öz mahiyyətindən irəli gələn vəzifələri düzgün icra etmək məqsədilə bir neçə funksiyaları realizə edir. Həmin sözügedən mövcud funksiyalar aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur [5. s.77]:

- ❖ Beynəlxalq ticarət və iqtisadi əlaqələrin vasitəçilik mexanizmi vasitəsilə əlaqələndirilməsi;
- ❖ Dünya ölkələrindəki mövcud təsərrüfatlardakı ödəmə-hesablaşma dövriyyəsinin təmin edilməsi;
- ❖ Davamlı təkrar istehsal prosesi və istehsal olunmuş məhsulların fasiləsiz satışı üçün lazımı mühitin formalaşmasının təmin olunması;
- ❖ Milli valyuta rejimlərinin koordinasiyası və onların tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılması;
- ❖ Valyuta münasibətləri prinsiplərinin standartlaşdırılması və unifikasiyası üzrə tədbirlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin yuxarıda qeyd olunan əsas funksiyalarını aşağıdakı sxem vasitəsilə də izah etmək olar:[18. s.487]

Şəkil 1.1. Beynəlxalq maliyyə-valyuta sisteminin funksiyaları

Mənbə: B.Eichengreen. “Globalizing Capital: A History of The International Monetary System”. 2nd Edition. 2008 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Haqqında danışdığımız beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemləri ayrıca bir sistem kimi xüsusi fəaliyyət göstərmir. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemlərinin fəaliyyəti məhz milli, regional və beynəlxalq valyuta sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşır. Dünya ölkələrində ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin beynəlmilləşməsi nəticəsində milli valyuta sistemi ilə beynəlxalq valyuta sistemi arasındakı sərhədlər silinir və milli və beynəlxalq maliyyə sistemlərinin qarşılıqlı

harmoniyası ortaya çıxır. Bu səbəbdən də milli valyuta sistemində baş vermiş hər hansı neqativ amil özü-özlüyündə beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminə də öz neqativ təsirini göstərmiş olur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dünya dövlətləri arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin yaranmasında əsas oldu. Belə ki, beynəlxalq ödənişlərin, hesablaşmaların təmin edilməsində artıq hər hansısa bir valyuta ehtiyac yaranırdı. Bu şərtlə ki, həmin valyuta digər ölkələrin valyutalarına asanlıqla çevrilə bilsin, başqa sözlə desək, yüksək dönərlilik qabiliyyətinə malik olsun.

Beləliklə, beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemlərinin əsas funksiyası dünya dövlətləri arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi müstəvisində beynəlxalq ödənişlərin təmin olunmasıdır.

1.2. Dünya valyuta sisteminin təşəkkül mərhələsində “Qızıl standart” sisteminin rolu

Dünya valyuta sistemi indiki müasir vəziyyətinə birdən-birə qovuşmamışdır. Uzun təkamül yolu keçərək indiki səviyyəsinə çatmış beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi milli iqtisadiyyatların və ya milli təsərrüfatların ölkə hüdudlarını aşaraq beynəlmilləşməsi nəticəsində yaranmışdır [17.s.201]. Beynəlxalq valyuta sisteminin yaranmasını zərurətə çevirən məhz dövlətlərarası iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və ərazi məhdudiyyəti tanımaması olmuşdur.

Öncəki paraqrafda da qeyd etdiyimiz kimi, dünya valyuta sistemi yoxdan var olmamış müxtəlif təkamül mərhələlərindən keçmişdir. Xüsusilə vurğulamalıyıq ki, hər bir sonrakı mərhələ özündən əvvəlki mərhələnin davamı olmuşdur və özündə əvvəlki mərhələlərin bəzi xarakterik xüsusiyyətlərini daşımışdır.

Dünya valyuta sisteminin sözügedən əsas mərhələləri aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir [17.s.301]:

- 1816-cı ildən başlayaraq 1914-cü ilə qədərki dövrü əhatə edən Paris valyuta sistemi;

- 1922-ci ildən başlayaraq 1944-cü ilə qədərki dövrü əhatə edən Genuya valyuta sistemi;
- 1944 və 1976-cı illərdə mövcud olmuş Bretton-Vudz valyuta sistemi;
- 1976-1978-ci illərdən başlayaraq indiki dövrü belə əhatə edən Yamayka valyuta sistemi.

Monometallizm-bu pul sistemində bir metal ümumi ekvivalent rolunu oynayır, tədavüldə bu metaldan hazırlanmış sikkələr və ya onunla dəyişdirilə bilən pul nişanları dövr edir. Bu halda pul tədavülü sahəsində başqa metallardan hazırlanmış sikkələr, əskinaslar, digər tədavül vasitələri də ola bilər, lakin pul sistemində yalnız bir metal hakim mövqe tutur və ona münasibətdə dəqiq prioritetlər müəyyən edilir:

- başqa metallardan hazırlanan sikkələr qapalı şəraitdə zərb edilməli olduğu halda sərbəst pul kəsilməsi qaydası yalnız bu metal üçün müəyyən edilir;
- bu metaldan hazırlanan sikkələr qeyri-məhdud miqdarda qanuni tədiyyə vasitəsi qüvvəsinə malik olur və eyni zamanda başqa metallardan hazırlanmış sikkələrin tədiyyə qüvvəsi məhdudlaşdırılır;
- başqa metallardan olan sikkələrin və əskinasların hakim metaldan hazırlanmış sikkələrlə sərbəst mübadilə edilməsi qaydası müəyyən olunur.

Hakim metal rolunda hansı metalın çıxış etməsindən asılı olaraq mis, gümüş və qızıl monometallizmini fərqləndirirlər. Mis monometallizmi bizim eradan əvvəl V-III əsrlərdə Qədim Romada; gümüş monometallizmi 1843-1852-ci illərdə Rusiyada, 1847-1875-ci illərdə Hollandiyada, 1852-1893-cü illərdə Hindistanda mövcud olmuşdur. Qızıl monometallizmi daha geniş yayılmışdır. XVIII əsrin axırlarında Böyük Britaniyada yaranmış qızıl monometallizmi XX əsrin əvvəllərinə qədər demək olar ki, hər yerdə - bütün Avropada, ABŞ-da və başqa ölkələrdə bərqərar olmuşdur. Qızıl monometallizmin klassik forması - qızıl sikkə standartı sistemidir. Bu sistemin əsas xarakterik cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- səciyyəvi cəhətləri: pul vahidinin tərkibi müəyyən və dəyişməz olmaqla qızıl sikkələrin sərbəst zərb edilməsi;
- dəyər nişanlarının qızıl sikkələrlə sərbəst mübadilə edilməsi;

□ qızılın ölkələr arasında sərbəst hərəkəti (*onun idxalının və ixracının sərbəst olması*).

İqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi prosesinin nəticəsi olaraq mübadilə prosesi ilkin olaraq qızıl standartının köməkliyi ilə həyata keçirilirdi. XIX əsrdə sənaye inqilabının baş verməsi səbəbindən və eləcə də, beynəlxalq ticarətdə ödəniş vasitəsi kimi qızıl sikkələrdən istifadə olunması kortəbii şəkildə ilk beynəlxalq valyuta sisteminin yaranmasına səbəb oldu. Belə ki, Fransanın paytaxtı Paris şəhərində keçirilmiş iclas nəticəsində beynəlxalq valyuta sisteminin fəaliyyətinin əsas prinsipləri razılaşdırıldı və sözügedən valyuta sistemi Paris valyuta sistemi adını almış oldu [31].

Paris valyuta sistemində iqtisadi və ticarət əlaqələrində mübadilə və ödəniş vasitəsi olaraq qızıl sikkələrdən istifadə olunurdu. Bunun əsas səbəbi kimi həmin dövrdə milli və beynəlxalq valyuta sistemləri tamamilə eyni əhəmiyyət kəsb edirdilər və dünya pulu funksiyasını yalnız və yalnız qızıl yerinə yetirirdi. Ödəmələr isə qızılın çəkisi əsasında həyata keçirilirdi. Dünya pulu olaraq qızılın hüquqi aspektdən qiymətləndirilməsi və bu nöqtəyi-nəzərdən möhkəmləndirilməsi 1867-ci ildə Parisdə keçirilmiş həmin iclasda qəbul olunmuşdur [21. s.448].

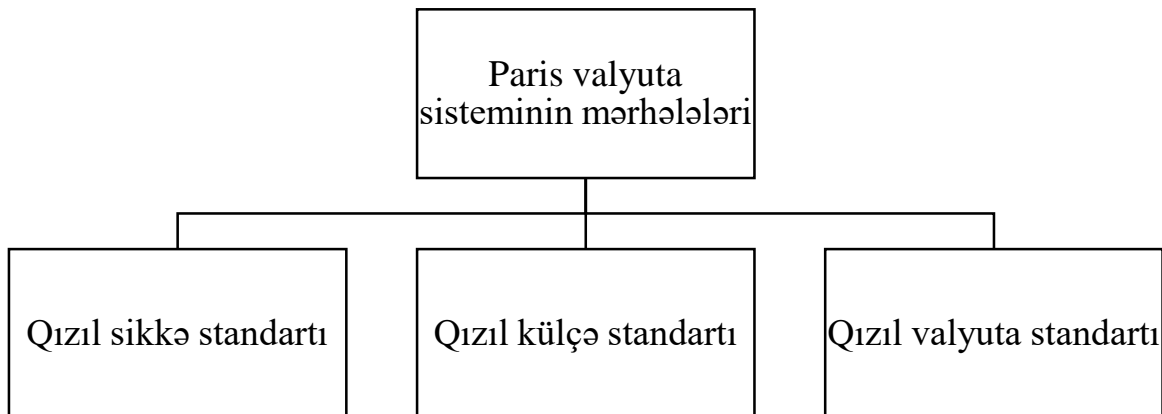
Qızıl standartı dedikdə, dövriyyədə qızıl sikkələrin olması və qızılın ümumi ekvivalent rolunu oynaması başa düşülür. Qızıl standartı sistemində ən əsas məsələ o idi ki, hər bir ölkənin pul vahidlərinin dəyəri rəsmi şəkildə müəyyən miqdar qızılın həcmi ilə müəyyən olunur [21. s.449]. Pul isə adətən, qızıl sikkə və banknot formasında olur və əvvəlcədən müəyyən olunmuş məzənnə üzrə qızıla dəyişdirilir.

Bir əsrə yaxın müddət ərzində fəaliyyətdə olan Paris valyuta sistemi və ya qızıl standartı sistemi özü-özlüyündə də bir neçə mərhələdən keçmişdir. Tarixən qızıl standartının həmin sözügedən mərhələləri aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur [21. s.451]:

- Qızıl sikkə standartı;
- Qızıl külçə standartı;
- Qızıl valyuta standartı;

Qızıl standartının sözügedən əsas mərhələlərini aşağıdakı sxemlə belə təsvir

etmək olar:

Sxem 1.1. Paris Valyuta Sisteminin mərhələləri

Mənbə: P.Salin. “The International Monetary System and The Theory of Monetary System”. 2016 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qızıl sikkə standartı dedikdə, dövlətin azad şəkildə qızıl sikkələri satması və bunu nəticəsində də qızılın dövriyyədə fəal çəkiyə malik olması başa düşülür.

Qızıl külçə standartında azad şəkildə qızıl sikkələr kəsilir, maliyyə və pul-kredit orqanlarının nəzarəti altında qızıl külçələrin satışı təmin olunur və ən əsası isə qızıl külçə standartında qızıl sikkələr dövriyyədə olmur.

Qızıl valyuta standartı dedikdə isə, mövcud olan qızıl standartı əsasında maliyyə və pul-kredit orqanlarının milli valyutanı xarici valyutaya dəyişməsi prosesi başa düşülür.

Qızıl standartının əsasında dayandığı Paris valyuta sistemi Birinci Dünya Müharibəsinə qədərki dövrü əhatə etdi. Paris valyuta sisteminin bir neçə əsas xarakterik xüsusiyyətləri mövcuddur. Sözügedən xüsusiyyətlər içərisində ən əsas yeri aşağıdakı xüsusiyyətlər təşkil etməkdədir [20, s.197]:

- əmtəələrin dəyərinin qızıl əsasında hesablanması;
- qızıl sikkələrin və ya pulların dövriyyədə olması və dövlət orqanları tərəfindən hər kəs üçün istənilən sayda yəni, qeyri-məhdud miqdarda

kəsilməsi;

- nominal olaraq kredit pulların tam sərbəst şəkildə qızıl sikkələrlə dəyişdirilməsi;
- qızılın ixracına və eləcə də, idxalına məhdudiyyətlərin qoyulmaması;
- milli iqtisadiyyatın və milli təsərrüfatların əsas tərkib hissəsi olan daxili bazarlarda qızıl sikkələrlə yanaşı, məcburi məzənnə ilə dövlətə məxsus olan kağız pulların da dövriyyədə olması.

Bütün iqtisadi və valyuta sistemlərində olduğu kimi, qızıl tandartı əsasında mövcud olan Paris valyuta sisteminin də bir sıra üstün və mənfi xüsusiyyətləri mövcud idi.

Qızıl standartının ən əsas iki üstün cəhəti mövcuddur. Bunlara aşağıdakılar aiddir [19. səh. 361]:

- Valyuta məzənnəsinin istər ölkə hüdudları daxilində, istərsə də ölkə hüdudlarından kənarında sabit saxlanılmasının təmin edilməsinin mümkünlüyü;
- Qızıl sikkələrin və ya külçələrin belə transmilli hərəkəti beynəlxalq ticarətin inkişafı və artımı üçün əhəmiyyətli təsirə malik idi;

Qızıl standartının əsas mənfi və ya neqativ xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardır:

- Dünya iqtisadiyyatında dövriyyənin sırf qızıl üzərində qurulması qızıl hasilatı və istehsalından asılılığı yaratmış olurdu;
- Yeni qızıl mədənlərinin açılması, qızılın istehsalının və hasilatının artması transmilli inflyasiyanın yaranmasına səbəb olurdu.

Qızıl standartı xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrində, istehsalda, tədiyyə balansında, beynəlxalq hesablaşmalarda və pul tədavülündə müəyyən dərəcədə tənzimləyici rolunu oynayır. Lakin bir müddət sonra beynəlxalq hesablaşmalarda qızıl standartı prinsipinin tətbiqi ilə yanaşı ABŞ dolları və eləcə də ingilis funt-sterlinqi yavaş-yavaş formalaşmağa başladı və bu da təbii ki, öz növbəsində qızıl-deviz standartının başlanğıcını zərurətə çevirmiş oldu. Birinci Dünya Müharibəsinin yekunlaşması ölkələr arasında yenidən xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin bərqərar olmasına və genişlənməsinə səbəb oldu və bununla da dünya

valyuta sistemi özünün təkamülünün ikinci mərhələsinə qədəm qoymuş oldu.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin ikinci mərhələsi 1922-ci ildən başlayıb 1944-cü ilə qədərki dövrü əhatə edən Genuya valyuta sistemi hesab olunur. Genuya valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi yalnız qızıl standartını deyil, eyni zamanda da beynəlxalq pulların yaranmasını da zərurətə çevirdi. Məhz bu səbəbdən də Genuya valyuta sistemi qızıl-deviz standartı kimi də adlanır. Birinci Dünya Müharibəsinin dünya ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinə təsiri kifayət qədər yüksək olmuşdur. Başqa sözlə desək, Birinci Dünya Müharibəsi qızıl standartına əsaslı zərbə vurmuş oldu və bunun nəticəsi olaraq 1922-ci ildə İtaliyanın Genuya şəhərində ABŞ, İtaliya və Böyük-Britaniyanın başçılığı ilə Beynəlxalq konfrans keçirildi və sözügedən bu konfrans mövcud müharibədən sonrakı dövrdə ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin və maliyyə məsələlərinin təhlilinə həsr olunmuşdu. Qeyd olunan bu beynəlxalq konfransda qəbul olundu ki, kapitalist ölkələrinin qızıl resursları xarici-iqtisadi, ticarət və digər əməliyyatlarının nizama salınması üçün yetərinə deyil və beynəlxalq ödəmə vasitəsi kimi qızıl və funt-sterlinqlə yanaşı beynəlxalq hesablaşmalarda ABŞ dollarından da istifadə olunsun. Beynəlxalq xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrində beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qəbul olunmuş hər iki valyuta-ABŞ dolları və həmçinin də ingilis funt-sterlinqi, valyuta-deviz adını almış oldu [14].

Genuya valyuta sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyətləri özündən əvvəlki paris sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirsə də, əsas yenilik kimi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızilla yanaşı, ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqi də istifadə olunmağa başladı.

1924-1928-ci illəri əhatə edən dövr ərzində pul islahatları həyata keçirildi və bunun əsasında “qızıl monometalizmi” iki əsas formada modifikasiya olunmuş oldu. Həmin formalar isə bunlardır [15]:

- Qızıl-külçə.
- Qızıl-deviz.

İqtisadiyyatı güclü olan və böyük qızıl ehtiyatlarına malik olan ölkələr qızıl külçə standartını qəbul etmiş oldu. 1925-ci ildə İngiltərə, 1928-ci ildə Fransa,

1930-cu ildə isə Yaponiya öz iqtisadi gücünə və qızıl ehtiyatlarına güvənərək qızıl-külçə standartını qəbul etmiş oldu [20. səh.409].

Qızıl-külçə standartının ən əsas xarakterik cəhəti o idi ki, qızıl-külçə standartında əskinaların qızıl monetlərinə çevrilməsi dərhal baş tutmurdu və bu zaman əsas əhəmiyyətli məsələ, məhz qızılın hansı çəkiddə və hansı keyfiyyətdə olmasının müəyyən olunması idi. Buna əyani misal olaraq, İngiltərədə 12.4 kq qızılın müqabilində 1700 funt-sterliq qızıl əldə olunurdu. Bununla da qızıl artıq beynəlxalq ödəniş vasitələrində ehtiyat rolunu oynamağa başladı [20, s.412].

Genuya valyuta sisteminin digər modifikasiya olunmuş forması olan qızıl-deviz standartı dedikdə isə, milli əskinalar qızıla deyil, digər ölkələrin valyutasına, sonradan isə qızıl külçələrinə dəyişdirilirdi. Beləliklə də milli valyutanın dolayı yolla qızıla dəyişdirilməsinin iki əsas forması mövcuddur. Həmin formalara aşağıdakılar aid edilir [22]:

- Birbaşa üsul. Birbaşa üsul dedikdə, deviz rolunu icra edən valyutalar nəzərdə tutulur. Bu tip valyutalara ABŞ dollarını və ingilis funt-sterlinqini göstərmək olar.
- Dolayı üsul. Dolayı üsul isə sistemin yerdə qalan digər bütün növ valyutalarını özündə əks etdirirdi.

Qızıl-deviz standartı adını almış Genuya valyuta sistemində daha çox sərbəst üzən valyuta məzənnəsi sistemindən istifadə olunurdu. Genuya valyuta sisteminin ən əhəmiyyətli prinsipi, məhz üzv ölkələrin mərkəzi bankları milli pul vahidlərinin məzənnələrini xarici təsirlərdən, tərəddüdlərdən qoruyaraq stabil saxlamalarını təmin etməli idilər. Bunun üçün isə Genuya valyuta sistemində daxil olan üzv ölkələr müxtəlif növ valyuta tənzimləmə metodlarından, xüsusən isə xüsusi əhəmiyyətli valyuta müdaxilələrindən istifadə edərək mövcud valyuta məzənnəsinin səviyyəsini qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

Bu paraqrafın təhlilindən belə bir fikrə gəlmək olar ki, dünya dövlətləri arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi nəticəsində beynəlxalq hesablaşma-ödəniş vasitələrinin təmin olunmasını həyata keçirmək məqsədilə qızıl standartı yaradılmışdır. Belə ki, ilkin olaraq ödəniş vasitəsi kimi

metal pullardan istifadə olunsa da, daha sonralar ödəniş vasitəsi kimi qızılın seçilməsi daha məqsədəuyğun hesab edildi. Bunun da əsas səbəbi kimi, digər metalların daha tez yararsız hala düşməsi və eyni zamanda da pula dəyişilmə qabiliyyətinin zəif olması ilə izah olunurdu. Lakin qızılın müəyyən dəyərə malik olması və uzunmüddət sağlam vəziyyətdə qalması, ödəniş vasitələrinin qızıl əsanasında aparılmasını labüd edirdi.

1.3. Bretton-Vudz və Yamayka valyuta sistemləri - dünya valyuta sisteminin formalaşmasının mühüm mərhələləri kimi

Əvvəlki paraqraflarda qeyd etdiyimiz kimi dünya valyuta sisteminin inkişafında dörd əsas mərhələ fərqləndirilir. Əvvəlki paraqrafda dünya valyuta sisteminin inkişafında qızıl standartının rolu araşdırılmışdırsa, bu paraqrafda məhz dünya valyuta sisteminin təkamül mərhələsinin özəyində dayanan digər iki mərhələ-Bretton Vudz və bu günə qədər gəlib çatmış Yamayka valyuta sistemlərinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri, işləmə mexanizmi və prinsipləri araşdırılacaqdır.

“1922-1944-cü illər ərzində” mövcud olmuş və qızıl-deviz standartı adını almış Genuya valyuta sistemindən sonrakı mərhələ məhz Bretton-Vudz valyuta sisteminin yaranması ilə əlaqədardır. 1944-cü ildə ABŞ-ın Nyu-Hempşir əyalətinin kiçik bir hissəsi olan Bretton-Vudz mahalında yığılan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzv ölkələri “Beynəlxalq Pul razılaşması” əsasında beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrində istifadə olunacaq yeni bir valyuta sisteminin yaranıb formalaşmasını təmin etmişlər və yeni yaranan bu valyuta sistemi həmin sözügedən konfransın keçirildiyi əyalətin adına uyğun olaraq Bretton-Vudz adlandırılmışdır. Bretton-Vudz konfransında Şərq blokuna daxil olan 44 ölkənin 730 nümayəndəsi iştirak etmiş və belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, hər bir ölkə üçün sabit məzənnə müəyyənləşdirilsin, hər bir ölkənin pulunun dəyəri dollar əsas götürülməklə müəyyən olunsun [32].

Bretton-Vudz valyuta sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur [32]:

- ABŞ dolları və eləcə də ingilis funt-sterlinqi başda olmaqla, ehtiyat valyutaların istifadə edilməsi əsasında qızılı əvvəlki mərhələlərdə olduğu kimi yenə də dünya pulu funksiyasını icra etməsi;
- Ehtiyat valyutaların, o cümlədən ABŞ dollarının rəsmi məzənnə üzrə qızıla məcburən dəyişdirilməsi. Burada qarşıya qoyulmuş və müəyyən edilmiş məzənnə belə qəbul edilirdi ki, 35 ABŞ dollarına görə 1 Troya unsiyası qızılın dəyişdirilməsi məqsədəuyğundur. Bu isə 31.1 qram qızıl və yaxud da 1 ABŞ dollarına 0.88571 qram qızılın dəyişdirilə bilən olması deməkdir;
- Hər bir ölkənin mövcud milli pul vahidinin valyuta paritetinin əsasında qızıl və dollar dayanırdı;
- Beynəlxalq valyuta münasibətlərinə nəzarət və tənzimlənmə mexanizminin yaradılması və təmin edilməsi; Bu məqsədlə Bretton-Vudz konfransının nəticəsi olaraq Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı yaradılmış və nəzarət və tənzimlənmə mexanizmlərinin icrası bu sözügedən maliyyə təşkilatlarına həvalə olunmuşdur.
- Hər bir ölkənin mövcud tədiyyə balansında disbalans yaranarsa bunun qarşısının qızıl tənzimlənmə mexanizmi ilə alınmasının təmin olunması;
- Dünya ölkələrinin milli valyuta məzənnələrinin valyuta paritetindən $\pm 1\%$ fərqlənməsinə icazə verilirdi.

Bretton-Vudz sisteminin formalaşdığı İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə Böyük Britaniyanın qızıl ehtiyatları kifayət qədər olmadığından Böyük Britaniya özünün funt-sterlinqini qızıla çevirmək iqtidarına malik deyildi və bu səbəbdən də ingilis funt-sterlinqinin deviz-valyuta funksiyasından məhrum olması prosesi reallaşmışdır.

İngilis funt-sterlinqinin dövriyyədən çıxması ABŞ dollarına beynəlxalq ödəmələrin həyata keçirilməsi sahəsində böyük üstünlüklər qazandırdı və bunun məntiqi nəticəsi olaraq ABŞ dolları beynəlxalq hesablaşmaları inhisarlaşdırdı. ABŞ istisna olmaqla hər bir ölkə tədiyyə balansında pozğunluq yarandığı təqdirdə mövcud kəsri aradan qaldırmaq üçün özünün qızıl-valyuta ehtiyatlarından istifadə etməli idi. Bunun üçün isə daxili istehlakı azaltmaq, əvəzində isə ixracı artırmaq

əsas məqsədə çevrilmişdi. Belə bir iqtisadi şəraitdə isə yalnız ABŞ xarici kəsri təmin etmək üçün öz milli valyutasından istifadə etmək iqtidarında olduğundan, bu proses ABŞ iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərə bilməzdi.

Bütün bu qeyd etdiklərimizin məntiqi nəticəsi olaraq, beynəlxalq ödəmə vasitəsinin əsasında ABŞ dollarının dayandığı Bretton-Vudz valyuta sistemi dünya ölkələrinin hər birinin beynəlxalq xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələri sahəsindəki tələbinə cavab verməyə başladı. Məlum olduğu kimi, 1960-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq 1970-ci illərə kimi əhatə edən dövrdəki iqtisadi böhranların genişlənməsi səbəbindən Bretton-Vudz valyuta sisteminin əsas tənzimlənmə mexanizmi olan Beynəlxalq Valyuta Fondu məzənnələrin paritetdən fərqlənməyə icazə verən həddini $\pm 2.25\%$ -ə qədər artırdı. Lakin bir ildən sonra fiksə edilmiş məzənnələr sistemi bu tənzimlənmə vasitəsinə tab getirməyərək dağılmaq məcburiyyəti ilə üz-üzə qaldı .

1971-ci ildə baş vermiş bu gözlənilməz hadisə dünya ölkələri arasında beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinin qarşısını aldığından dünya ölkələri bir araya gələrək yeni beynəlxalq valyuta sisteminin yaradılması zərurətini ortaya qoydular və bunun nəticəsində 1976-cı ildə Yamaykanın paytaxt şəhəri olan Kinqstounda 20 ölkənin nümayəndəsinin iştirakı ilə beynəlxalq konfrans keçirildi. Həmin beynəlxalq konfransda qızıl-dollar standartının dağıdılmasını nəzərdə tutan yeni valyuta sisteminin-Yamayka valyuta sisteminin yaradılması zərurəti qəbul olundu. 1978-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olan ölkələr Yamayka sazişlərini ratifikasiya etdilər və bununla da beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün sonuncu-dördüncü mərhələsi başlamış oldu [26].

Kinqstoun şəhərində baş tutmuş bu konfransda Yamayka sazişləri ilə bağlı əsas meyarlar müəyyən olundu. Sözügedən əsas meyarlarda Bretton-Vudz valyuta sisteminə aid olan məsələlərə dair bir neçə dəyişikliklər qəbul edildi. Qeyd olunan həmin dəyişikliklərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Qızıl-dollar standartının ləğv edilməsi;
- Qızılın demonetləşdirilməsi prosesinin, eləcə də qızılın qiymətinin və valyutaların qızıla bağlanması aradan qaldırılmasının təmin edilməsi;

- ❑ Dünya ölkələrinin Mərkəzi Banklarına, eləcə də bu tənzimlənmə funksiyalarını həyata keçirən digər bu kimi orqanlara qızılın sərbəst şəkildə alınıb-satılması icazəsinin verilməsinin təmin edilməsi;
- ❑ Xüsusi İqtibas Hüquqlarının dəyər etalonu kimi funksiya daşımalarının təmin edilməsi; Xüsusi İqtibas Hüquqları dedikdə, elə beynəlxalq ödəmə və ehtiyat vasitələri başa düşülürdü ki, sözü gedən həmin ödəmə vasitələrində Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən buraxılan və ya Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin xüsusi hesablarında yazılma vasitəsilə nağdsız beynəlxalq hesablaşmaları həyata keçirmiş ola bilməsi başa düşülür. Xüsusi İqtibas Hüquqları müxtəlif funksiyaları icra edir. Həmin funksiyalara isə aşağıdakıları aid etmək olar [23, s.167]:
 - ❖ Tədiyyə balanslarının tənzimlənməsi;
 - ❖ Rəsmi valyuta rezervlərinin artırılması;
 - ❖ Milli valyutaların dəyərinin ölçülməsi.
- ❑ ABŞ dollarının rəsmi olaraq digər ölkələrin milli valyuta məzənnələrinə bərabərləşdirilməsinin təmin edilməsi. Burada əsas məqsəd digər ölkə valyutalarının ABŞ dolları ilə bərabər eyni əhəmiyyətə malik olmalarını təmin etmək idi. Xüsusən də alman markasının, yapon ieninin, isveçrə frankının ABŞ dollarına bərabərləşdirilməsi əsas diqqət çəkən amillərdən idi.
- ❑ Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı səviyyələrində tam sərbəst üzən valyuta məzənnələrinin rejiminin qanuniləşdirilməsinin təmin olunması; Bu isə valyuta məzənnələrinin sırf valyuta bazarlarında mövcud olan tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirilməsi məqsədini daşıyırdı.[26]
- ❑ Dünya ölkələri tərəfindən valyuta məzənnəsi rejiminin tam sərbəst şəkildə müəyyən olunmasına icazə verilməsinin təmin olunması;
- ❑ Dünya dövlətləri arasında valyuta tənzimlənməsi sahəsinin genişləndirilməsinin təmin olunması;
- ❑ Beynəlxalq miqyasda valyuta məzənnələrinin sərhədlərindəki tərəddüdlüyün tənzimlənməsinə müdaxilə olunmasının qarşısının

alınmasının təmin edilməsi;

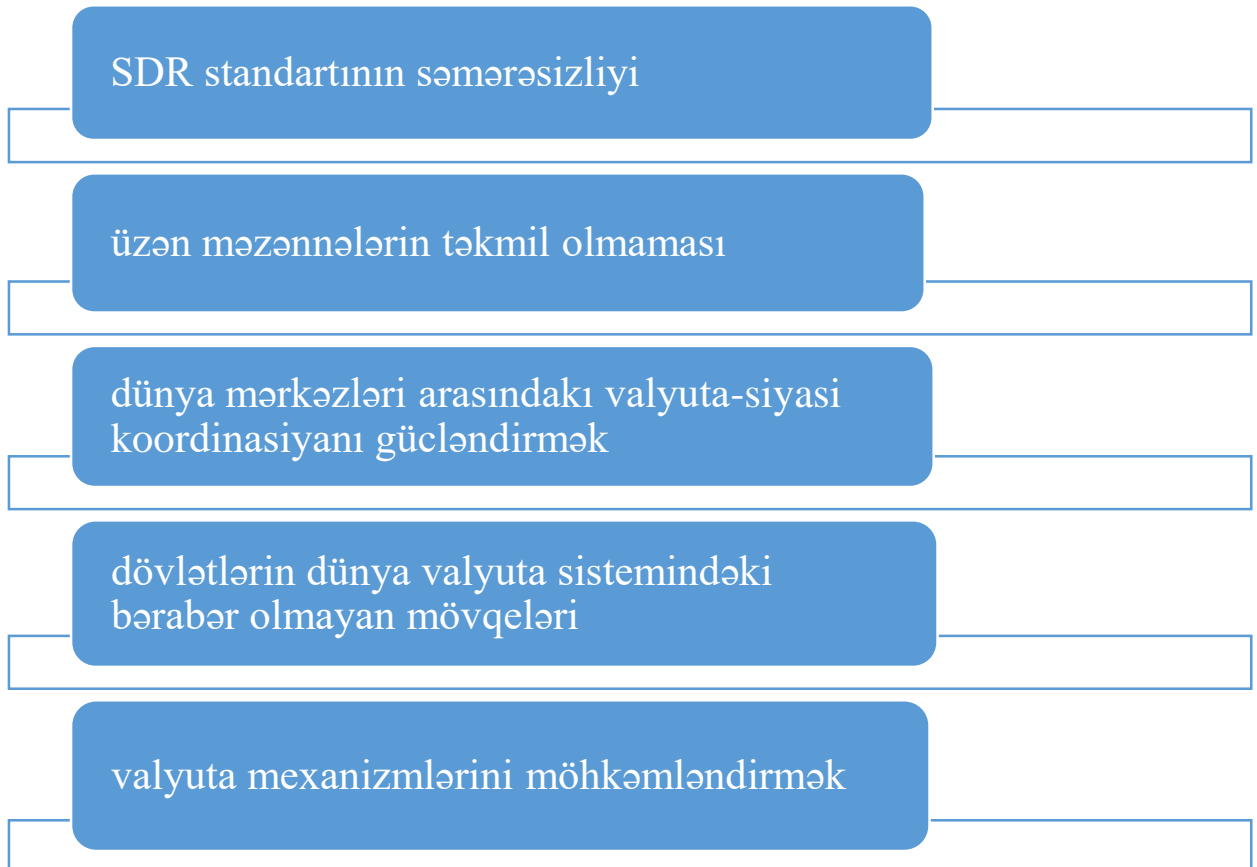
- Qapalı valyuta blokları daxilində iştirakçılar arasında xüsusi münasibətin olması şəraitində qapalı valyuta bloklarının yaradılması əsasında beynəlxalq valyuta sisteminin tamhüquqlu iştirakçıları kimi qanuniləşdirilməsinin təmin olunması.

Beynəlxalq valyuta sisteminin sonuncu mərhələsi olan Yamayka sazişləri və ya Yamayka valyuta sistemi indiki müasir iqtisadi şəraitdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamış və beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrində beynəlxalq ödəniş vasitəsinin məhz Yamayka valyuta sistemində nəzərdə tutulmuş vasitələrlə həyata keçirilməsi kifayət qədər aktual və qlobal proses olmaqla istifadə olunmaqdadır.

İstər əvvəlki paraqraflarda, istərsə də hal-hazırkı paraqrafda beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülündə əhəmiyyət daşıyan dörd mərhələnin araşdırılması nəticəsində belə bir ortaq fikrə gəlmək olar ki, beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün hər bir mərhələsi özündən əvvəlki mərhələlərin bir neçə xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyır. Eyni zamanda da hər sonrakı mərhələ özündən əvvəl mövcud olmuş mərhələdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Məsələn, Paris valyuta sistemi sırf beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıldan istifadəni əsas götürürdüsə, daha sonra yaranmış Genuya valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi yalnız qızılı deyil, qızılla yanaşı ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqini də əsas götürürdü. Genuya valyuta sistemini əvəzləyən Bretton-Vudz valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi həm qızıl standartını saxlamağı, həm də ABŞ dollarını əsas götürmüşdür. Çünki digər beynəlxalq ödəniş vasitəsi olan ingilis funt-sterlinqi həmin dövrdə mövcud tələblərlə ayaqlaşa bilməmişdir. Bunun da əsas səbəbi kimi məhz Böyük Britaniyanın qızıl ehtiyatlarının kifayət qədər olmaması əsas göstərilirdi. Və nəhayətində son mərhələ olan Yamayka valyuta sistemi isə ABŞ dollarının digər ölkələrin valyuta məzənnələri ilə bərabərliyinə əsaslandı və ən əsası digər üç mərhələnin hər birində olan qızıl standartını ləğv etmiş oldu.

Əvvəlki kimi BVF dövlətlərarası valyuta tənzimlənməsini möhkəmləndirməli və valyuta məhdudyyətlərinin aradan qaldırılması yolu ilə valyuta münasibətlərini

liberallaşdırmalıdır. Yamayka valyuta sistemi təkmilləşməkdə və dünya dövlətlərinin valyuta münasibətlərindəki problemləri həll etməkdə davam edir. Həmin problemlər aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli təhlil olunmuşdur:[22. Səh.349]

Şəkil 1.2. Yamayka valyuta sisteminin funksiyaları

Mənbə: A.F.W.Plumtre. “Reform of The International Monetary System. Some Points of Special Interest to Developing Countries of The Commonwealth.” 2015 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı Sxem 1.2 vasitəsilə məlum olur ki, Yamayka valyuta sisteminin qarşısında dayanan əsas məsələlər SDR standartının səmərəsizliyi, qızılın puldan hüquqi cəhətdən ayrılması ilə onun fəvqəladə dünya pulu rolu arasındakı ziddiyyətləri, üzən məzənnələrin təkmil olmaması, dövlətlərin dünya valyuta sistemindəki bərabər olmayan mövqeləri, dünya mərkəzləri arasındakı valyuta-siyasi koordinasiyanı gücləndirmək və valyuta mexanizmlərini möhkəmləndirmək

kimi çox böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin həllinə nail olmaqdır.

Dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin formalaşmasında beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətləri əhəmiyyətli rola malikdirlər. Belə ki, xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin üzərində beynəlxalq valyutaların hərəkəti dayanır. Çünki xarici ticarətdə ödəniş-hesablaşma vasitəsi kimi beynəlxalq valyutalar çıxış edir. Ödəniş-hesablaşma vasitəsi kimi ele beynəlxalq valyutalar çıxış edir ki, həmin valyutaların dönərlilik səviyyəsi kifayət qədər yüksək olsun, bir sözlə sözügedən həmin valyutalar asanlıqla istənilən ölkənin milli valyutasına çevrilə bilən olsun. Bu səbəbdən də birmənalı olaraq dünya ölkələri arasında xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələri nəticəsində yaranmış ödənişlərin təmin olunmasında ABŞ dollarından istifadə dolların likvidliyinin və dönərlilik səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olması ilə izah olunur. Avropanın aparıcı ölkələrində isə bir çox hallarda beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dolları ilə yanaşı avrodan da istifadə olunur. Bu, daha çox avrozonaya daxil olan ölkələrdə və Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin beynəlxalq ticarətində ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunur.

Dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi beynəlxalq maliyyə-valyuta sistemlərinə olan aktuallığı daim özündə saxlamışdır. İlk öncə beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıl standartından istifadə olunmuşdur. Bu, özünü beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün ilk mərhələsinə təsadüf edir. Bu halda qızıl dünya pulu funksiyasının icra etmişdir. Beynəlxalq valyuta sisteminin digər mərhələsi olan Genuya valyuta sistemində də beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıl-deviz standartından istifadə olunsa da, artıq yavaş-yavaş beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dollarının və ingilis funt-sterlinqindən istifadə olunmağa başlanılmışdır. Genuya valyuta sistemindən sonrakı dövrdə isə əsas ABŞ-ın Nyu-Hempşir statının Bretton-Vudz əyalətində təşkil olunmuş beynəlxalq konfransda qoyulmuş Bretton-Vudz valyuta sistemindən istifadə olunmağa başlanılmışdır. Bretton-Vudz valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dollarının daha da möhkəmlənməsinə, lakin ingilis funt-sterlinqinin dövriyyədən yavaş-yavaş yığılmasına gətirib çıxartmışdır. İngilis funt-sterlinqinin artıq beynəlxalq ödəniş vasitəsi funksiyası

daşımağına əngəl olan əsas amillərdən biri də məhz funt-sterlinqin qızıl dəyəri ilə bağlıdır. Belə ki, mövcud ölkənin daxili qızıl ehtiyatları kifayət qədər olmadığından funt-sterlinqin beynəlxalq ödəniş vasitəsi olması tədricən məhdudlaşmışdır. Daha sonrakı dövrdə isə hal-hazırkı dövrə qədər də davam edən Yamayka valyuta sisteminin əsası qoyulmuşdur. Yamayka valyuta sistemi isə ödəniş vasitəsi olaraq qızılı aradan çıxartmış və möhkəmlənən valyuta olaraq ABŞ dolları qəbul edilmişdir. Bunun da əsas səbəbi kimi məhz ABŞ dollarının daha likvid və daha dönərli olması, istənilən ölkələrin valyutasına asanlıqla çevrilə bilən olmasıdır.

Beynəlxalq valyuta sistemlərinin təkamülü haqqında danışarkən onun inkişaf mərhələlərini təhlil etdik. Təhlildən gəldiyimiz əsas nəticə bu oldu ki, hər bir təkamül mərhələsində sonradan yaranmış valyuta sistemi özündən əvvəl gələn valyuta sisteminin hər hansı bir xarakterik xüsusiyyətini daşıyır. Məsələn ilk yaranan valyuta sistemi Paris valyuta sistemində qızıl standartı əsas götürülüb, daha sonra gələn Genuya valyuta sistemində həm qızıl, həm də ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqindən istifadə olunub. Demək onda Paris valyuta sistemi ilə genuya valyuta sisteminin əsas oxşarlığı hər ikisində qızıl standartının saxlanmasıdır. Digər valyuta sistemi olan Bretton-Vudz valyuta sistemində isə qızıl standartı saxlanılmış, lakin beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi isə ABŞ dolları üstün rola malik olmuşdur. Deməli onda Genuya valyuta sistemi ilə Bretton-Vudz valyuta sisteminin əsas ortaq xarakterik xüsusiyyəti qızıl standartının saxlanması və ABŞ dollarının üstün rola malik olmasıdır. Sonuncu valyuta sistemi olan Yamayka valyuta sistemində qızıl standartı ləğv edilmiş, əsas beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi isə ABŞ dolları qəbul edilmişdir. Bu zaman da Bretton-Vudz valyuta sistemi ilə Yamayka valyuta sisteminin oxşar cəhəti kimi beynəlxalq ödəniş vasitəsinin ABŞ dolları təşkil etməsi olmuşdur.

Dissertasiya işinin birinci fəslində ümumilikdə beynəlxalq valyuya-maliyyə sisteminin mahiyyəti və funksiyaları, dünya valyuta sisteminin təşəkkülü, “qızıl-deviz” standartının əhəmiyyəti, eləcə də bretton-Vudz və Yamayka valyuta sisteminin formalaşmasının zərurəti əhatəli təhlil olundu.

Beləliklə, beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin ən əsas vəzifəsi dünya ölkələri arasında maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və ödəmə vasitəsi kimi beynəlxalq valyutaların vasitəçi rolunu oynamasıdır. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin sürətli inkişafı dünya ölkələri arasında qarşılıqlı iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, istehsal olunmuş mallarının qarşılıqlı əlaqədə alınıb satılaraq iqtisadi əlaqələrin daha da təkmilləşməsinə səbəb olur. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi dünya ölkələrindəki mövcud təsərrüfatlardakı ödəmə-hesablaşma dövrüyyəsinin təmin edilməsi, davamlı təkrar istehsal prosesi və istehsal olunmuş məhsulların fasiləsiz satışı üçün lazımı mühitin formalaşmasının təmin olunması, milli valyuta rejimlərinin koordinasiyası və onların tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılması, valyuta münasibətləri prinsiplərinin standartlaşdırılması və unifikasiyası üzrə tədbirlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi kimi əsas funksiyaları həyata keçirtməklə öz vəzifələrini yerinə yetirir.

Eyni zamanda da dünya valyuta sisteminin təşəkkül mərhələsində “Qızıl standartı” sistemi mühim əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, dünya təsərrüfatı subyektləri arasında alqı-satqı əməliyyatlarının həyata keçirilməsi mərhələsində ödəniş vasitəsi kimi qızıldan istifadə olunması zərurəti yaranmışdır. Çünki beynəlxalq ödəniş vasitəsi və dönərli valyutanın mövcud olmaması alqı-satqı əməliyyatlarında, eləcə də beynəlxalq ticarətdə qızıldan istifadə olunmasını zərurətə çevirmişdir. Digər bir tərəfdən də həmin dövrdə valyuta mübadiləsi kimi tez xarab olmayan və uzunmüddətli istifadəyə daha yararlı olan qiymətli metaldan istifadə olunması xüsusi zərurətə çevrilmişdir ki, bu zaman da bütün bu deyilən tələbləri ödəyən yeganə metal kimi qızıl mühim əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Dünya valyuta sisteminin təşəkkül mərhələləri içərisində paris valyuta sistemi və genuya valyuta sistemlərində qızıl deviz standartından istifadə olunmuşdur. Belə ki, Paris valyuta sisteminin əsası birmənalı olaraq qızıl-deviz standartına dayanırdı. Bütün beynəlxalq ödəniş vasitələri kimi qızıldan istifadə olunur. Məhz bu mərhələdə qızıl deviz və qızıl-külçə standartları yaranmışdır. Lakin Paris valyuta sisteminin dağılması və onun yerində Genuya valyuta sisteminin

formalaşmasının nəticəsi olaraq artıq beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi digər valyuta növləri də yaranıb formalaşmağa başlamışdır. Belə ki, artıq Genuya valyuta sisteminin formalaşması qızıl deviz standartının beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi əhəmiyyətinin azalmasına, eyni zamanda da kağız pulların, xüsusən də dönərli hesab olunan valyutanın dövriyyəyə daxil olması qızıl deviz standartının beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi rolunun azalmasına səbəb olmuşdur.

Dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi beynəlxalq maliyyə-valyuta sistemlərinə olan aktuallığı daim özündə saxlamışdır. İlk öncə beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıl standartından istifadə olunmuşdur. Bu, özünü beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün ilk mərhələsinə təsadüf edir. Bu halda qızıl dünya pulu funksiyasının icra etmişdir. Beynəlxalq valyuta sisteminin digər mərhələsi olan Genuya valyuta sistemində də beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıl-deviz standartından istifadə olunsada, artıq yavaş-yavaş beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dollarının və ingilis funt-sterlinqindən istifadə olunmağa başlanılmışdır. Genuya valyuta sistemindən sonrakı dövrdə isə əsas ABŞ-ın Nyu-Hempşir statının Bretton-Vudz əyalətində təşkil olunmuş beynəlxalq konfransda qoyulmuş Bretton-Vudz valyuta sistemindən istifadə olunmağa başlanılmışdır. Bretton-Vudz valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dollarının daha da möhkəmlənməsinə, lakin ingilis funt-sterlinqinin dövriyyədən yavaş-yavaş yığılmasına gətirib çıxartmışdır. İngilis funt-sterlinqinin artıq beynəlxalq ödəniş vasitəsi funksiyası daşımağına əngəl olan əsas amillərdən biri də məhz funt-sterlinqin qızıl dəyəri ilə bağlıdır. Belə ki, mövcud ölkənin daxili qızıl ehtiyatları kifayət qədər olmadığından funt-sterlinqin beynəlxalq ödəniş vasitəsi olması tədricən məhdudlaşmışdır. Daha sonrakı dövrdə isə hal-hazırkı dövrə qədər də davam edən Yamayka valyuta sisteminin əsas qoyulmuşdur. Yamayka valyuta sistemi isə ödəniş vasitəsi olaraq qızılı aradan çıxartmış və möhkəmlənən valyuta olaraq ABŞ dolları qəbul edilmişdir. Bunun da əsas səbəbi kimi məhz ABŞ dollarının daha likvid və daha dönərli olması, istənilən ölkələrin valyutasına asanlıqla çevrilə bilən olmasıdır.

FƏSİL II.

QLOBAL MALİYYƏ İNSTİTUTLARI VƏ BEYNƏLXALQ MALİYYƏ-KREDİT MÜNASİBƏTLƏRİ

2.1. Beynəlxalq valyuta və maliyyə-kredit bazarlarının məqsədləri və fəaliyyət prinsipləri

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkə iqtisadiyyatına maliyyə vəsaitlərinin fasiləsiz cəlb edilməsi məsələsi kifayət qədər böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə olan şəraitdə maliyyə bazarlarının fəaliyyəti və zərurəti ortaya çıxır. Maliyyə bazarı dedikdə, əmtəə formasında maliyyənin çıxış etməsi başa düşülür. Maliyyə bazarlarının formalaşmasının əsas məqsədi isə maliyyə axınlarının düzgün hərəkətini müəyyən etmək və ehtiyacı və ya tələbatı olan ölkələrə maliyyə resurslarının ötürülməsini təmin etməkdir. Deməli onda, beynəlxalq maliyyə bazarları bölüşdürmə funksiyasını icra edərək tələbatın daha yüksək olduğu ölkələrə maliyyə resurslarının istiqamətləndirilməsi prinsipini həyata keçirir.

Məşhur ABŞ iqtisadçısı, Harvard universitetinin professoru, Yeni keynsçilik məktəbinin nümayəndəsi Qriqori Mənkyu (1958) “Ekonomiksin əsasları” dərslində qeyd edir ki, maliyyə bazarları əmanətləri toplayanların topladıqları əmanətləri birbaşa şəkildə borc götürənlərə təqdim etmə formasıdır. Burada əvəzsiz təqdim etmə formasından söhbət belə gedə bilməz. Maliyyə bazarları toplamış olduqları maliyyə resurslarını müəyyən faiz müqabilində digər dövlətlərə borc şəklində verir və bunun məntiqi nəticəsi olaraq maliyyə-kredit bazarları yaranıb formalaşmağa başlayır.

Maliyyə-kredit bazarlarının yaranmasını zəruri edən ən başlıca xarakterik xüsusiyyət məhz maliyyə resurslarının qeyri-bərabər bölgüsüdür. Bəzi dövlətlərin maliyyə resurslarının çoxluğu, digərlərinin isə belə maliyyə ehtiyatlarına tələbatının yüksək olması maliyyə-kredit bazarlarının formalaşmasına zərurət yaratmışdır. Maliyyə-kredit bazarlarının da əsas fəaliyyət mexanizmi məhz maliyyə resursları ilə zəngin olan dövlətlərdən sözügüdə ehtiyatları toplamaq və maliyyə resurslarına tələbatın güclü olduğu ölkələrə müəyyən faiz müqabilində

verməkdir.

Maliyyə-kredit bazarlarının mahiyyəti onların yerinə yetirdikləri funksiyalarla ölçülür. Maliyyə-kredit bazarlarının əsas funksiyalarına isə aşağıdakıları şamil etmək olar [11]:

- ❖ Maliyyə resurslarının bir mülkiyyətçidən, yəni kreditordan ehtiyacı olana, yəni debitora və ya borcalana hərəkətini təmin etmək. Maliyyə-kredit bazarlarının bu funksiyanı yerinə yetirməsi qiymətli kağızların bazarda alınib satılması prosesi və yaxud da maliyyə resurslarının səmərəli bölgüsü ilə əlaqədardır. Müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə resurslarının böyük hissəsi məhz maliyyə-kredit bazarları vasitəsilə bölüşdürülməkdədir.
- ❖ Maliyyə-kredit bazarları alıcı ilə satıcının birbaşa görüşməsi zamanı satışa çıxarılaçaq aktivlərin real bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsini təmin edir. Həmçinin də, aktivlərin müddətlərinin və geri ödənməsi səviyyəsini də müəyyən etmiş olur.
- ❖ Maliyyə-kredit bazarları investora onların maliyyə resurslarının ötürülməsi və yerləşdirilməsi üçün ən səmərəli yer, imkan və şərait yaratmış olur. Maliyyə-kredit bazarı sözügedən belə imkanları nəinki bir ölkə üzrə, bütün dünya üzrə seçim etmək şansı yaradır. Bu isə son nəticədə müəssisə və təşkilatlar üçün ən səmərəli maliyyə mənbəyini tapmaq imkanlarını bir xeyli genişləndirmiş olur.
- ❖ Maliyyə-kredit bazarları araşdırma və informasiya xərclərinin də daxil olduğu köçürmə xərclərin səviyyəsinin minimuma endirilməsini təmin edir.

Maliyyə vəsaitlərinin ilk satıcıları və son istehsalçıları üç əsas qrupa bölünür.

Həmin qruplara aşağıdakıları şamil etmək olar:

- ❖ Təsərrüfat subyektləri, o cümlədən müəssisələr və təşkilatlar
- ❖ Dövlət
- ❖ Fiziki şəxslər

Maliyyə resurslarının alqı-satqısı prosesi iki əsas yolla həyata keçirilir. Həmin yollara aiddir: [21]

- ❖ Heç bir maliyyə vasitəçisi olmadan satıcıdan alıcıya çatdırmaq;

- ❖ Bir və yaxud da bir neçə vasitəçinin köməkliyi ilə satıcıdan alıcıya çatdırmaq.

Maliyyə resurslarının alqı satqı prosesini aşağıdakı sxemlə belə izah etmək olar: [21]

Sxem 2.1. Maliyyə resurslarının alqı-satqı əməliyyatı

Mənbə: P.Salin. “The International Monetary System and The Theory of Monetary System”. 2016 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Maliyyə resurslarının alqı satqısında iştirak edən əsas vasitəçilərə isə aşağıdakıları aid etmək olar [21]:

- ❖ Banklar və bank olmayan kredit təşkilatları;
- ❖ Qeyri-dövlət pensiya fondları;
- ❖ Sığorta təşkilatları;
- ❖ İnvestisiya fondları;
- ❖ Qiymətli kağızlar bazarının peşəkarlığı ilə seçilən nümayəndələri

Maliyyə bazarları müxtəlif əlamətlərə uyğun olaraq təsnifləşdirilir. Həmin əlamətlərə aşağıdakılar aiddir [19]:

- ❖ Maliyyə resurslarının cəlb edilməsi əlamətinə görə;
- ❖ Maliyyə ehtiyatlarının yerləşmə nöqtəsi əlamətinə görə;
- ❖ İnkişaf səviyyəsinə görə

Maliyyə bazarları maliyyə resurslarının cəlb olunması əlamətinə görə də təsnifləşdirilir. Bu əlamətə görə isə maliyyə bazarlarının əsas növlərinə aşağıdakıları aid etmək olar [19]:

- ❖ Kredit və borc bazarları;
- ❖ Deriativ bazarlar və qiymətli kağızlar bazarı;
- ❖ Faktoring və lizinq xidməti bazarları;
- ❖ Özlərinin pul komponentləri hissəsində çıxış edən etimadlılıq əməliyyatı bazarları;
- ❖ Sığorta bazarları

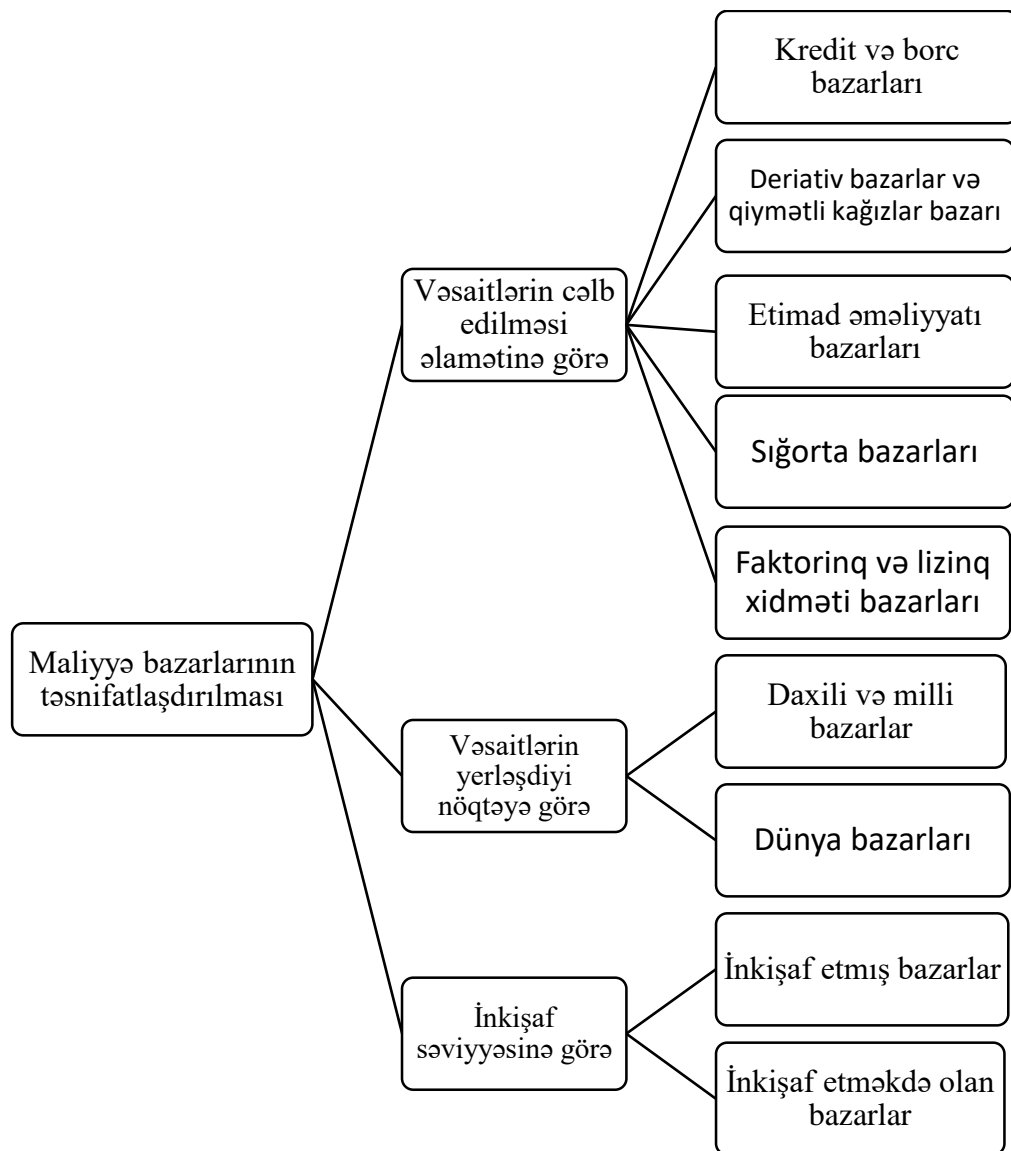
Maliyyə bazarları maliyyə vəsaitlərinin yerləşmə nöqtəsindən asılı olaraq da təsnifatlaşdırılır. Belə xüsusiyyətinə görə maliyyə bazarları iki əsas qrupa bölünürlər:

- ❖ Daxili və ya milli maliyyə bazarları. Bu tip bazarlarda maliyyə resursları ölkənin hüdudlarının daxilində yerləşir və daxili mənbələrə əsaslanır.
- ❖ Dünya maliyyə bazarları. Bu tip bazarların maliyyə resursları müxtəlif dövlətlərin rezidentlərinin maliyyə ehtiyatları əsasında formalaşır.

Maliyyə bazarları inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq da təsnifatlaşdırılır. İnkişaf səviyyəsindən asılı olaraq maliyyə bazarları aşağıda qeyd olunan iki əsas hissəyə bölünürlər:

- ❖ İnkişaf etmiş maliyyə bazarları;
- ❖ İnkişaf etməkdə olan maliyyə bazarları. Bu bazarlar tam formalaşmamış, lakin formalaşmaq üzrə olan bazarlar hesab olunurlar.

Maliyyə bazarlarının yuxarıda qeyd etdiyimiz təsnifatlarını aşağıdakı sxem vasitəsilə daha asan göstərmək olar.

Sxem 2.2. Maliyyə bazarlarının təsnifatı

Mənbə: P.Salin. “The International Monetary System and The Theory of Monetary System”. 2016 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Hər bir maliyyə bazarının özünəməxsus iştirakçıları və subyektləri vardır.

Sözügedən iştirakçılara isə aşağıdakıları misal göstərmək olar [7, s.192]:

- ❖ İnvestorlar;
- ❖ Əmanətçilər;
- ❖ Borc alanlar.

İnvestorlar dedikdə, maliyyə resurslarının mövcud tələbatlarından artıq olan və digər sahələrə investisiya etmək istəyən fiziki və ya hüquqi şəxslər, müəssisə və

təşkilatlar başa düşülür.

Əmanətçilər dedikdə, hər hansısa bir məqsəd naminə şəxsi istehlakı azaldıb, əvəzində yığımla məşğul olan fiziki şəxslər başa düşülür.

Borc alanlar dedikdə isə, maliyyə resurslarının qıtlığından əziyyət çəkən və öz tələbatını ödəyəcək səviyyədə maliyyə resurslarına malik olmayan təsərrüfat subyektləri, o cümlədən də müəssisə və təşkilatlar, eləcə də dövlət hakimiyyəti orqanları başa düşülür.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz maliyyə bazarlarının əsas iştirakçıları idi. Maliyyə bazarlarının iştirakçıları ilə yanaşı, onun subyekt qismində iştirak edən vasitəçiləri də vardır. Maliyyə bazarlarının yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas subyektlərinə aşağıdakıları aid etmək olar [9]:

- ❖ Maklerlər;
- ❖ Dilerlər;
- ❖ İxtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları.

Maklerlər dedikdə, investorların və ya borcalanların müvafiq tapşırıqları əsasında fəaliyyət göstərən və göstərdikləri xidmətin müqabilində komisiyon alan fiziki və ya hüquqi şəxslər başa düşülür. Maklerlər investorlara artıq maliyyə vəsaitinin yerləşdirilməli olduğu sahələri tapan, borcalanları isə investorların vəsaiti ilə maliyyələşdirən vasitəçilərdir.

Diler dedikdə, vasitəçilərlə, borcalanlarla və investorlarla birbaşa sövdələşməyə girən və müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlər başa düşülür.

İxtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları dedikdə isə, həm borcalan, həm investor, həm də vasitəçi qismində çıxış edən maliyyə şirkətlərinin, investisiya banklarının, sığorta şirkətlərinin və bu qəbildən olan digər maliyyə təyinatlı şirkətlərin ümumi məcmusu başa düşülür.

Maliyyə infrastrukturunun fəaliyyəti günü-gündən inkişaf edir və bunun əsasında maliyyə bazarlarının inkişafında nəzərəçarpacaq qədər irəliləyişlər görünür. Maliyyə bazarlarının subyektləri müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə vasitəçilik edir və maliyyə resurslarının dövriyyəsinin başa çatdırılmasında yaxından və fəal iştirak edirlər. Maliyyə

bazarlarının subyektləri eyni zamanda da kommertiya uğurlarının möhkəmlənməsinə şərait yaradır, onun inkişafının və təkmilləşməsinin əsasında dayanır.

Maliyyə bazarının ən əsas xarakterik xüsusiyyəti məhz onun bazarda mövcud olan tələb və təklifin səviyyəsinə mütənasib şəkildə borcalanlarla kreditorlar arasında maliyyə ehtiyatlarının yenidən bögüsünü təmin edir.

Maliyyə bazarlarının təsnifatlarından danışarkən qeyd etdik ki, maliyyə bazarlarının maliyyə resurslarının cəlb edilmə vasitələrinə görə növlərindən biri də kredit və borc bazarlarıdır.

Beynəlxalq kredit bazarı dedikdə, bazar münasibətlərinin spesifik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən və dünya ölkələri arasında faiz ödəmə və qaytarılma şərti əsasında və bazardakı mövcud maliyyə resursuna olan tələb və təklifin səviyyəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilən maliyyə ehtiyatlarının hərəkətidir.

Bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda kapital bazarı ifadəsi işlənsə də. əslində kapital bazarı ifadəsi elə maliyyə bazarı ifadəsini əhatə etməkdədir və müəyyən zaman keçdikdə bu ifadə öz dəyərini və əhəmiyyətini itirərək tamamilə maliyyə bazarı ifadəsi ilə eyniləşir. Bununla yanaşı qeyd edək ki, kapital bazarı üç əsas dövrü əhatə edir. Həmin dövrlərə aşağıdakıları aid etmək olar: [10. s.412]

- ❖ Qısamüddətli borc kapitalı bazarı;
- ❖ Ortamüddətli borc kapitalı bazarı;
- ❖ Uzunmüddətli borc kapitalı bazarı;

Beynəlxalq kredit və maliyyə bazarlarının bir neçə xarakterik xüsusiyyətləri vardır. Yuxarıda qeyd olunan əsas xarakterik xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid etmək olar [11]:

- ❖ Miqyasının genişliyi;
- ❖ Dəqiq zaman və məkan sərhədlərinin olmaması;
- ❖ İnstitusional xarakterik xüsusiyyətlər;
- ❖ Dünya borc kapitalı bazarına müraciət etmək imkanlarının mümkünsüzlüyü;

- ❖ Kredit və maliyyə sazişlərində avronun və əsas və ya aparıcı ölkələrin dönərli valyutalarının istifadə edilməsi imkanlarının təmin edilməsi;
- ❖ Kredit, maliyyə, beynəlxalq valyuta, zəmanət və hesablaşma əməliyyatlarının keçirilməsini təmin edə bilən dünya borc kapitalı bazarının universiallığı;
- ❖ Avrovalyutada aparılmış əməliyyatların milli valyuta aparılan əməliyyatlarla müqayisədə daha mənfəətli olması;
- ❖ Beynəlxalq borc kapitalı bazar sektorlarının genişlənməsi. Beynəlxalq borc bazarı sektorlarına isə aşağıdakıları göstərə bilərik:
 - ✚ Bir gündən bir ilədək olan müddətdə kreditlərin verilməsini nəzərdə tutan beynəlxalq pul bazarı;
 - ✚ Bir ildən on beş ilədək müddətə kreditin verilməsini nəzərdə tutan beynəlxalq kapital bazarı;
 - ✚ Qiymətli kağızların və emissiyaların alqı-satqısının təmin olunduğu beynəlxalq maliyyə bazarları

Beynəlxalq valyuta bazarlarının yaranmasının əsasında isə dünya ölkələri arasında təsərrüfat əlaqələrinin daim genişlənməsi, təkmilləşməsi və eləcə də xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrində alqı-satqı proseslərinin əsas vasitəsi kimi valyutaların alınıb satılması prosesinin zəruriliyi dayanır.

Beynəlxalq valyuta bazarlarının yaranması və formalaşması mexanizminə isə bir neçə iri maliyyə institutları nəzarət edir ki, bunların da içərisində Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı özünün çoxfunksiyalılığına və əhatə dairəsinə, eləcə də üzv ölkələrin çoxluğuna görə xüsusilə fərqləndirilir.

Beynəlxalq valyuta və maliyyə-kredit bazarlarının təhlili göstərdi ki, bu bazarların yaranmasında qarşıya qoyulmuş əsas məsələ maliyyənin bölgü funksiyasını icra etməsi nəticəsində maliyyə resurslarının bu resurslara tələbatı olan şəxslərə səmərəli bögüsünü təmin etməkdir.

2.2. Beynəlxalq valyuta sisteminin tənzimlənməsi: Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və regional təsisatlar

Beynəlxalq valyuta sisteminin yaranması, formalaşması, inkişafı eləcə də təkamülü mərhələləri haqqında öncəki fəsillərdə daha ətraflı danışdıq. Araşdırmalardan məlum oldu ki, beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün üçüncü mərhələsi olan Bretton-Vudz valyuta sisteminin yaranması dünya ölkəri arasındakı xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin, habelə ödəniş vasitəsi kimi qızılın saxlanması, bununla yanaşı ABŞ dollarının üstün mövqeyə malik olması kimi mühim məsələlər xüsusi tənzimlənmə vasitəsinin yaranması zərurətini ortaya çıxartdı. Belə yaranmış tənzimlənmə vasitələrindən biri də Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaranması idi.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsası 1944-cü ildə ABŞ-ın Hempşir şəhərinin Bretton-Vudz əyalətində dünya ölkələrinin xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində ödəniş vasitəsinin müəyyən olunmasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransda qoyulmuşdur. Beynəlxalq maliyyə institutlarından sayılan Beynəlxalq Valyuta sisteminin yaradılmasının əsas məqsədləri aşağıdakılar olmuşdur:[29]

- Dünya ölkələri arasında valyuta-maliyyə sahəsində əməkdaşlığı təmin etmək;
- Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin iqtisadi cəhətdən inkişafına kömək etmək məqsədilə tarazlı inkişafa və beynəlxalq ticarətin genişlənməsinə şərait yaratmaq;
- Beynəlxalq xarici iqtisadi əlaqələrin qarşısını ala biləcək potensial əngəlləri və Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin tədiyyə balansındakı qeyri-stabilliyi aradan qaldırmaq məqsədilə həmin ölkələrə daha aşağı faizli kreditlərin verilməsini təmin etmək;
- Beynəlxalq xarici-iqtisadi və ticarət münasibətlərinə əngəl yaradan valyutaların idxalındakı məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasına yardım etmək.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun idarə edilməsi fondun üzvlüyündə olan hər bir ölkənin idarəedici və onun müavini qismində çıxış etməyinə əsaslanan İdarəedicilər Şurası tərəfindən həyata keçirilir. İdarəedicilər Şurası Beynəlxalq Valyuta Fondunun ali rəhbər orqanı hesab olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun idarəedici direktorlarının sayı 53-dür. Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin heç də hamısı eyni səs hüququna malik deyildirlər. Beynəlxalq Valyuta Fonduna daxil olan ölkələr içərisində daha yüksək səsə malik olan ölkələrin siyahısı aşağıdakı cədvəldə əhatəli şəkildə verilmişdir.

№	BVF-da həlledici səs hüquqlu ölkələr	Faizlə göstəricilər
1	ABŞ	17.78%
2	Almaniya	5.58%
3	Yaponiya	5.53%
4	Fransa	4.98%
5	Böyük Britaniya	4.48%
6	Səudiyyə ərəbistanı	3.45%
7	İtaliya	3.09%
8	Rusiya	2.90%

Cədvəl 2.1. BVF-nun həlledici səs hüquqlu ölkələri

Mənbə: A.F.W.Plumtre. “Reform of The International Monetary System. Some Points of Special Interest to Developing Countries of The Commonwealth.” 2015 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 2.1-dən də açıq-aydın görüldüyü kimi Beynəlxalq Valyuta Fonduna daxil olan ölkələr içərisində ən çox səs sayına malik olan dövlət Amerika Birləşmiş Ştatlarıdır. Bunun da əsas səbəbi kimi məhz ABŞ dollarının beynəlxalq ödəniş-hesablaşma vasitəsi kimi istifadə olunması ilə bağlıdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyəti iki əsas məqsədə xidmət edir. Həmin məqsədlər aşağıdakılardır:[34, s.61]

- Üzv ölkələrin tədiyyə balansındakı qeyri-stabilliyinin aradan qaldırılmasını təmin etmək;
- Ölkələrin makroiqtisadi sabitliyinə yönəldilmiş tədbirlərin icra olunmasının təmin olunması

Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olan ölkələrin bu fondan götürdükləri kreditin həcmi kvotanın ümumi həcmnin 25%-dən yüksək ola bilməz. Daha yüksək həcmdə maliyyə resurslarının cəlb olunması üçün Beynəlxalq Valyuta Fondunun direktorunun xüsusi razılığı tələb olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun direktorunun vermiş olduğu qərar isə birmənalı olaraq həmin ölkənin ümumi-iqtisadi və maliyyə siyasətinin təhlili əsasında formalaşmış olur [27].

Ümumi götürsək, Beynəlxalq Valyuta Fondu krediti üzv ölkələrin müraciəti əsasında və həmin sözügedən ölkələrin iqtisadi vəziyyəti qiymətləndirildikdən sonra kreditin ayrılması ilə əlaqədar qərar qəbul olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin Fondun maliyyə ehtiyatlarından istifadə etməsi və ya kredit götürməsi üçün Fond tərəfində ölkələr qarşısında müəyyən şərtlər qoyulmuşdur. Bu şərtlərin əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılarla izah olunur [25]:

- Beynəlxalq valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin hər biri hissə-hissə üzən valyuta sisteminin tətbiqinə, beynəlxalq xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrində valyuta məhdudiyətliliyinə, eləcə də inhisar xarakterə malik kapital hərəkətinə yol verməməlidir.
- Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin hər biri mütəmadi olaraq ölkələrinin iqtisadi və maliyyə vəziyyəti barədə Fonda məlumat verməlidirlər.
- Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin hər birində məqsədli devalvasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə zərurət yarandığı təqdirdə, dərhal devalvasiyanın dərəcəsi haqqında məlumatı Fonda bildirməlidir.

Yalnız yuxarıda qeyd olunan şərtlərə əməl edən üzv ölkələr Beynəlxalq Valyuta Fondunun çox cüzi faizli kredit imkanlarından istifadə edə bilər. Eyni

zamanda da Beynəlxalq Valyuta Fondundan kredit götürmüş ölkələr götürdükləri kreditin həcmindən asılı olaraq məsuliyyət daşıyırlar. Beynəlxalq Valyuta Fondundan götürülmüş kreditlərin qaytarılmaması və ya vaxtında qaytarılmaması müəyyən cəza tədbirlərinin tətbiqinə şərait yaratmış olur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsas cəza tədbirləri yaranmış öhdəliyin səviyyəsindən asılı olaraq, Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən həmin ölkələrə güzəştli kreditlərin verilməsinin dayandırılması və hətta həmin ölkənin Fondun üzvlüyündən çıxması ilə nəticələnə bilər.[33, s.18]

1944-cü ildə ABŞ-ın Hempşir ştatının Bretton-Vudz əyalətində keçirilmiş və beynəlxalq xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişafının əsasında dayanan ödəniş-hesablaşma vasitələrinin müəyyən edilməsinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfransda əsas qoyulmuş maliyyə institutlarından biri də Dünya Bankıdır. Ümumi götürsək Bretton-Vudz konfransı iki əsas müqavilənin imzalanıb qüvvəyə minməsinə şərait yaratmışdır [32]:

- Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaradılması haqqında müqavilənin təsdiq edilməsi;
- Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və yaxud da indiki adı ilə desək Dünya Bankının yaradılması haqqında müqavilənin təsdiq edilməsi.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaranma səbəbləri və işləmə mexanizmi yuxarıda qeyd olunmuşdur. Dünya Bankının yaradılmasının da əsasında ölkələrin maliyyə vəziyyətinin qorunub saxlanılması və iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrə daha aşağı faizli kreditlərin verilməsi məsələsini aktuallaşdırmaq olmuşdur. Beynəlxalq Valyuta Fondundan Fərqli olaraq Dünya Bankı daha çox üzvün toplaşdığı maliyyə institutu hesab olunur və BMT-nin əsas prinsiplərini əlində rəhbər tutaraq fəaliyyət göstərir [26].

1944-cü ilin 1 iyul tarixində Bretton-Vudz konfransının keçirilməsi nəticəsində yaranan Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilk olaraq 38 ölkənin üzvlüyü nəticəsində fəaliyyətə başladı. Lakin artıq 50-60-cı illəri əhatə edən bir dövrdə üzv dövlətlərin sayının kəskin şəkildə artması prosesi baş verdi və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı adını dəyişərək Dünya Bankı

adlanmağa başladı. Dünya bankı heç də hər kəsin klassik mənada qəbul etdiyi bank deyildir. O, BMT-nin ixtisaslaşmış maliyyə institutu hesab olunur. Bankın yaradılmasının əsas məqsədi İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə müharibənin ağır təsirinə məruz qalmış ölkələrin maliyyə və yenidənqurma məsələlərinin həllinə kömək etmək olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi Dünya Bankı klassik mənada qəbul edilən banklardan bir çox əlamətləri ilə fərqlənir. Həmin əlamətlərə aşağıdakılar daxildir:[30]

- Dünya Bankında heç kəs hesab açma bilməz və bank əməliyyatı həyata keçirə bilməz.
- Dünya Bankının müştəriləri fiziki və ya hüquqi şəxslər, təsərrüfat subyektləri ola bilməz. Müştəri qismində yalnız və yalnız ayrı-ayrı dövlətlər çıxış edə bilirlər.

Dünya Bankının fəaliyyətinin əsasında iqtisadi cəhətdən inkişaf etməmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə dəstəyi göstərməklə həmin ölkələrdə iqtisadi canlanmanın təmin olunması dayanır. Heç şübhəsiz ki, burada maliyyə yardımını dedikdə, aşağı faizli və qaytarılması zəruri olan maliyyə ehtiyatlarının istiqamətlənməsi prosesi başa düşülür.

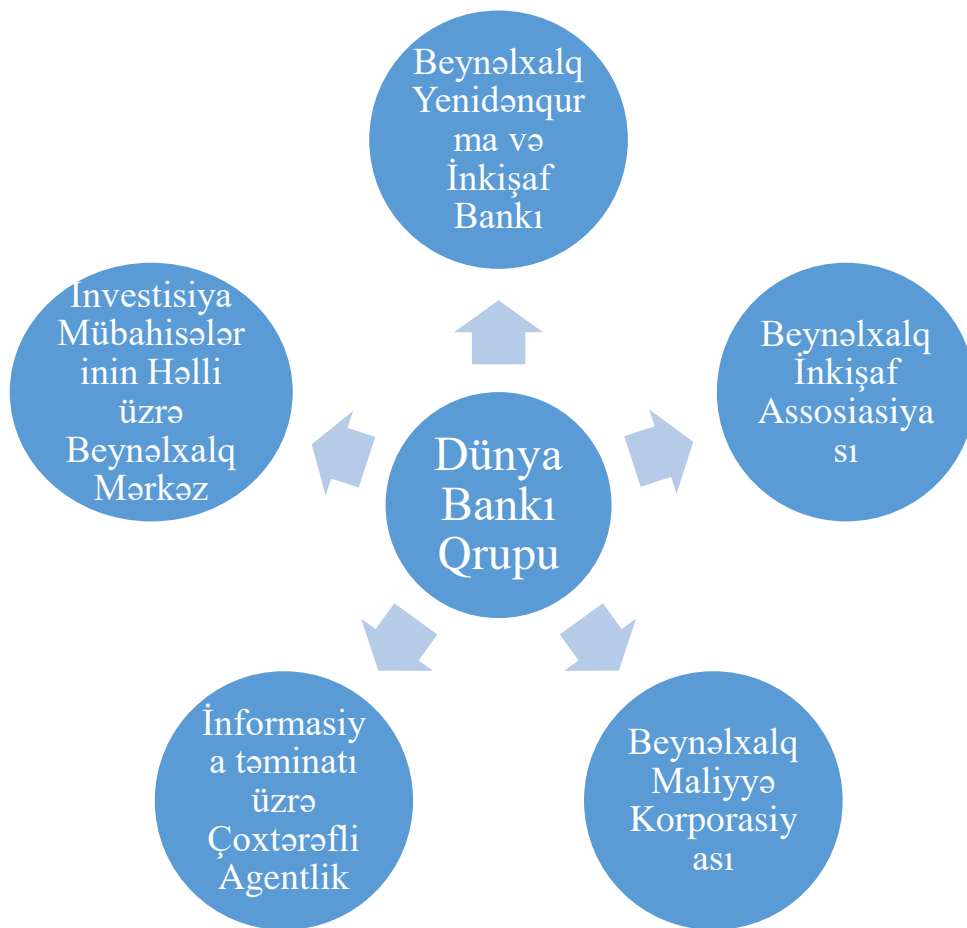
Hal-hazırda Dünya bankı ən böyük və nüfuzlu maliyyə institutu olmaqla özündə 189 ölkənin üzvlüyünü birləşdirir. Azərbaycan Respublikası da Dünya Bankı ilə qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlığı fəal surətdə həyata keçirən ölkələrin sırasındadır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Dünya Bankı Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı kimi yaranmışdır daha sonra əhatə dairəsini genişləndirərək indiki adını almışdır. Bu mənada Dünya Bankı dedikdə, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və eləcə də “Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası”nı əhatə edən maliyyə institutu başa düşülür. Lakin Dünya Bankının fəaliyyəti çoxşaxəli olduğundan adı çəkilən bu iki maliyyə təşkilatının fəaliyyəti Dünya Bankının xarakterik xüsusiyyətlərini tam əks etdirə bilmir. Bu baxımdan da bu iki maliyyə institutu ilə yanaşı, Dünya Bankı Qrupuna daxil olan digər 3 qurum da var. Bu qurumlara aşağıdakıları aid etmək olar [30]:

- Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası;
- İnvestisiya Təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentlik;
- İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz

Deməli onda yuxarıda qeyd etdiyimiz ilk iki maliyyə institutu ilə yanaşı, bu üç maliyyə institutunun vəhdətli fəaliyyəti Dünya Bankının fəaliyyətinin əsas məğzini təmin edir. Dünya Bankı ailəsini əmələ gətirən bu beş maliyyə institut vəhdətli fəaliyyət göstərməklə Dünya Bankının fəaliyyət mexanizminin mərkəzində dayanır. Başqa sözlə desək, Dünya Bankı bir maliyyə institutu deyildir. Tabeçiliyindəki beş maliyyə institutunun vəhdətli fəaliyyətinin nəticəsində Dünya Bankı öz mövcudluğunu qoruyur, dünya ölkələrinə məqsədli və aşağı faizli kreditlərin verilməsini təmin edir. Bununla da həmin ölkələrdə iqtisadi yüksəlişə və canlanmaya səbəb olmuş olmur. Dünya Bankının zəif inkişaf etmiş ölkələrə kredit verməsinin əsas səbəblərindən biri də həmin ölkələrdəki iqtisadi vəziyyəti canlandırmaqla yanaşı, iqtisadi sabitliyin qorunmasını təmin etməkdir. Çünki iqtisadiyyat zəncirvari bir prosesdir və heç şübhəsiz ki, hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatında baş vermiş neqativ nüanslar digər dövlətlərin iqtisadiyyatına da bu və ya digər səviyyədə öz təsirini etmiş olacaq.

Dünya Bankı Qrupunu və ya ailəsini əmələ gətirən maliyyə institutları aşağıdakı sxemdə tam əhatəli verilmişdir.[27]

Sxem 2.3. Dünya Bankı qrupuna daxil olan maliyyə institutları

Mənbə: Kathryn C.Lavelle. “Legislating International Organization: The US Congress, The IMF and The World Bank”. 2011 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Dünya Bankı Qrupuna aid olan iki əsas maliyyə institutları olan Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrə kreditin ayrılması məsələsini ön plana çəkir. Adları qeyd olunan maliyyə institutları inkişaf etməkdə olan ölkələrə güzəştli krediti müxtəlif istiqamətlər üzrə ayırmaqla bu sahələrin inkişafına təkan verməyə cəhd göstərir. Sözügedən həmin istiqamətlərə isə aşağıdakıları aid etmək olar:[30]

- İnsani inkişaf. Bura təhsil və sağlamlıq kimi sahələrin inkişafına yönəldilmiş kreditlər aid edilir.
- Kəndlərin və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı. Bura kənd yerlərinə xidmətlərin göstərilməsi, eləcə də irriqasiya ilə əlaqədar şoran torpaqların

azaldılması məqsədilə kreditlərin ayrılmasını aid etmək olar.

- Ətraf mühitin qorunması. Çirklənmənin azaldılması ilə əlaqədar kreditlərin verilməsi bu sahənin əsas prioritetlərindən hesab olunur.
- İnfrastruktur. Elektrik təchizatı, şəhərlərin artırılması və yolların çəkilməsi ilə əlaqədar yaranmış xərcləri qarşılamaq məqsədilə verilmiş kreditlər bu sahənin əsasında dayanır.
- İdarəetmə. Bura isə qanuni institutların yaradılması və inkişaf etdirilməsi, habelə anti-korrupsiya tədbirlərinin görülməsi nəticəsində yaranmış xərcləri qarşılamaq məqsədilə verilmiş kreditlər aid edilir.

Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı daha çox kasıb ölkələrə kredit verməklə yanaşı, bəzən qrantlar da ayırmaq iqtidarına malikdir. Qrantlar, adətən zəif inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yeni iqtisadi və ticarət sahələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq verilir.

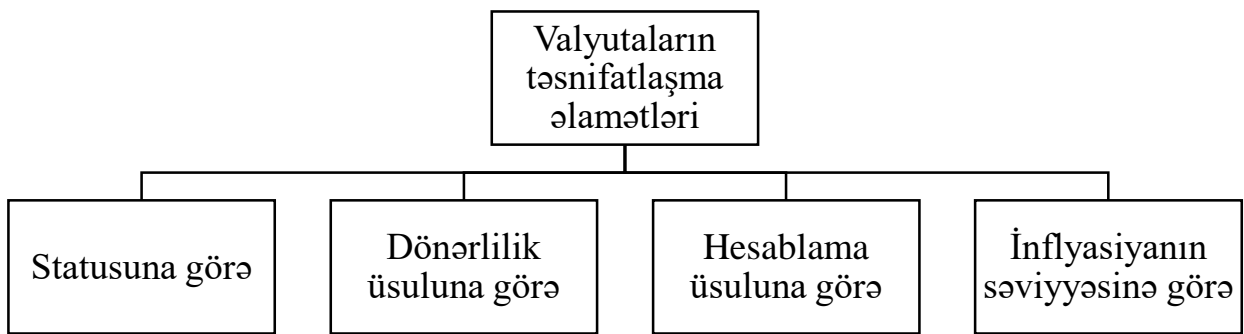
Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası və eləcə də İnvestisiya Təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentlik isə daha çox özəl sektora kreditlərin verilməsini təmin edir və bu sahələrin investisiya təminatçısına çevrilmiş olur.

Dünya Bankının iqamətgahı ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqtonda yerləşir və Bretton-Vudz konfransında imzalanmış müqaviləyə əsasən, Dünya Bankının Prezidenti ən böyük səhmdar ölkənin vətəndaşı olmalıdır və beş il müddətinə seçkilər vasitəsilə vəzifəyə təyin olunmalıdır.

2.3.Valyuta kursu: milli və dünya valyutalarının qarşılıqlı əlaqəliliyi

Hər bir ölkənin valyuta sisteminin əsas elementi valyuta hesab olunur. “Valyuta” anlayışı yeni növ pul demək deyildir. Valyuta pulun yerinə yetirdiyi funksiyaların xüsusi bir üsulu başa düşülür. Bu halda isə milli valyutalar beynəlxalq ticarət və beynəlxalq ödəniş-hesablaşma əməliyyatlarını əhatə edir.

Valyutalar bir neçə əlamətə görə təsnifləşdirilirlər. Həmin əlamətlər aşağıdakı sxemdə ifadə olunmuşdur [6].

Sxem 2.4. Valyutaların təsnifatlaşma əlamətlərinə görə bölgüsü

Mənbə: Kathryn C.Lavelle. “Legislating International Organization: The US Congress, The IMF and The World Bank”. 2011 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Statusuna görə valyutalar aşağıdakı növlərə bölünür:[19]

- Milli;
- Xarici;
- Regional;
- Beynəlxalq şərti
- Avrovalyuta.

Milli valyutalar dedikdə, ölkədə mövcud qanunvericilik aktları əsasında yaradılmış milli pul vahidi və yalnız həmin ölkənin həddləri daxilində ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunan valyuta növü başa düşülür. Milli valyutaya misal olaraq Azərbaycan manatını göstərə bilərik.

Xarici valyutalar dedikdə digər ölkələrin qanunvericilik aktları əsasında yaranmış və digər dövlətlərdə ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunan valyuta növü başa düşülür. Xarici valyutaya misal olaraq isə rus rublunu göstərə bilərik. Rusiya rublu Azərbaycan Respublikası üçün xarici valyuta, Rusiya Federasiyası üçün isə milli valyuta hesab olunur.

Regional valyuta dedikdə, hər hansısa bir regionda ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunan valyuta növü başa düşülür. Məsələn avro. Bir neçə ölkənin, daha da

konkretləşdirsək Avropa regionuna daxil olan ölkələrin ödəniş vasitəsi kimi çıxış edir.

Avrovalyutalar dedikdə isə, üçüncü ölkələrin hesablaşmalarında bilavasitə iştirak edən və emitent ölkələrin maliyyə və nəzarət orqanları, habelə Mərkəzi Bankları tərəfindən nəzarət olunmayan valyutalar başa düşülür.

Beynəlxalq valyuta sisteminə daxil olan valyutalardan bəziləri beynəlxalq Valyuta Fondunun verdiyi ehtiyat valyuta statusuna malikdirlər. Ehtiyat valyuta dedikdə, elə dönərli milli valyutalar başa düşülür ki, onlar beynəlxalq ödəmə və ehtiyat vasitəsi funksiyasını yerinə yetirmiş olsun. Ehtiyat valyutaların əsas xarakterik xüsusiyyətləri odur ki, digər ölkələrin valyuta paritetlərinin və valyuta kursunun müəyyən olunmasında baza elementi rolunu oynayır. Ehtiyat valyutalardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Həmin məqsədlərə aşağıdakıları aid etmək olar [19]:

- Valyuta müdaxilələrinin həyata keçirilməsinin təmin olunması;
- Ölkələrin rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılmasının təmin olunması;
- Likvid aktivlərin saxlanması və tədiyyə balansındakı kəsrin örtülməsində istifadə olunması.

Dönərlilik üsuluna görə də valyutalar təsnifləşdirilə bilər. Dönərlilik xüsusiyyəti dedikdə, bir ölkənin valyutasının digər ölkə valyutasına çevrilmə səviyyəsinin müəyyən olunması başa düşülür. Dönərlilik üsuluna görə valyutalar aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir [15, səh. 6]

- Sərbəst dönərli valyutalar;
- Nisbətən dönərli valyutalar;
- Qapalı və ya dönərli olmayan valyutalar.

Sərbəst dönərli valyuta dedikdə, bir valyutanın istənilən ölkə valyutasına asanlıqla dəyişdirilə bilməsi prosesi başa düşülür. Buna əyani misal olaraq ABŞ dollarını, avronu, yapon ienini, İsveçrə frankını, ingilis funt-sterlinqini misal göstərmək olar. Sərbəst dönərli valyutalar beynəlxalq xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrində əsas ödəniş və hesablaşma vasitəsi kimi istifadə olunurlar. Çünki

istənilən anda hər hansısa bir ölkənin valyutasına çevrilə bilmək imkanına malikdir.

Nisbətən dönərli valyuta dedikdə, bütün ölkə valyutalarına çevrilə bilməyən və valyuta məhdudiyyətlərinin tətbiq edildiyi valyuta növləri başa düşülür.

Qapalı və ya dönərli olmayan valyutalar dedikdə, yalnız bir ölkənin hüduqları daxilində ödəmə vasitəsi kimi çıxış edən və heç bir ölkənin valyutasına dəyişdirilə bilmək imkanına malik olmayan valyutalar başa düşülür.

Valyuta məzənnəsi dedikdə, hər hansı bir ölkənin milli valyutasının başqa bir ölkənin valyutasında və yaxud da beynəlxalq ödəniş-hesablaşma valyuta vahidlərində ifadə edilmiş qiymətləri başa düşülür [14].

Valyuta məzənnəsindən danışarkən istifadə olunan və böyük əhəmiyyət kəsb edən anlayışlardan biri də valyuta pariteti anlayışıdır. Valyuta pariteti valyuta məzənnəsinin əsasını təşkil etməklə qanunvericilik əsasında yaradılmış və iki valyuta arasındakı nisbəti xarakterizə edən anlayışdır.

Beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün ilkin mərhələlərində xüsusən də Paris və gənuya valyuta sistemlərində qızıl standartı tətbiq olunduğundan valyuta məzənnəsinin əsasını qızıl pariteti təşkil edirdi. Burada qızıl pariteti iki ölkənin valyutalarının qızıl çəkiliəri arasındakı nisbətlə müəyyən olunurdu.

Praktiki olaraq valyuta məzənnəsi ilə valyuta pariteti ancaq qısa müddət ərzində və təsadüfi şəkildə üst-üstə düşə bilər. Bu, yalnız və yalnız tələb və təklifin bir-birinə bərabər olduğu dövrə təsadüf edə bilər. Müasir iqtisadi şəraitdə isə nəinki valyuta-maliyyə bazarlarında, eləcə də digər növ istənilən bazarda tələb və təklifin tarazlı vəziyyətdə olması demək olar ki, mümkün deyil. Bu yalnız ideal iqtisadi sistemlərdə mövcud ola bilər. Beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün ilkin mərhələlərində tətbiq olunan qızıl standartı zamanı valyuta kursu paritetdən yalnız $\pm 1\%$ həddində fərqlənə bilərdi. Bunun da əsas səbəbi kimi qızılın göndərilməsinə çəkilmiş xərclərin qızılın dəyərinin 1 faizindən çox olması ehtimalının mümkünəz olması ilə əlaqələndirirdilər.

Hal-hazırki müasir iqtisadi şəraitdə valyuta məzənnəsi onun qızıl məzmunu ilə yanaşı, həm də bir sıra digər amillərdən də asılıdır. Həmin amillərə

aşağıdakıları aid etmək olar [16]

- Milli valyutaların alıcılıq qabiliyyəti;
- Ölkələrin makroiqtisadi vəziyyəti və göstəriciləri;
- İnflyasiya gözləntiləri və inflyasiya səviyyələri;
- Ölkələrin tədiyyə balansının mövcud vəziyyəti;
- Valyuta siyasəti;
- Faiz dərəcələrinin mövcud dövrdə səviyyəsi;
- Beynəlxalq ödəmələrin zəifləməsi və ya inkişafı;
- Valyuta-maliyyə bazarlarının konyukturası;
- Valyutaya etibarlılıq dərəcəsinin səviyyəsi;
- Subyektiv amillər.

İstənilən valyuta sisteminin bir neçə mexanizmi vardır. Həmin mexanizmlər aşağıdakı sxemdə əhatəli verilmişdir.[6]

Sxem 2.5.Valyuta sisteminin mexanizmləri

Mənbə: Kathryn C.Lavelle. “Legislating International Organization: The US Congress, The IMF and The World Bank”. 2011 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Valyutalar hesablama üsuluna görə paritet və faktiki valyutalara bölünürlər. Praktiki olaraq Paritet məzənnələr real hesablamalar ilə üst-üstə düşürlər.

İnflyasiya səviyyəsinə uyğun olaraq məzənnələr real və nominal olmaqla iki qrupa ayrılırlar. Eyni zamanda da qeyd olunan bu məzənnələrdən real effektiv və

nominal effektiv məzənnələr yaranır.

Nominal effektiv valyuta məzənnəsi dedikdə, digər ölkələrin valyutaları ilə milli valyuta arasında sözügedən ölkələrin bu ölkənin valyuta-maliyyə əməliyyatlarında xüsusi çəkisindən çıxış edilərək hesablanmış nisbəti əks etdirən valyuta məzənnəsi indeksi başa düşülür.

Real effektiv valyuta məzənnəsi dedikdə isə. Qiymətdə baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq hesablanan nominal effektiv valyuta məzənnəsi başa düşülür.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, hər bir ölkənin milli valyutası dünya valyutası ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Xüsusilə də qloballaşan dünya iqtisadiyyatında valyuta sistemi bir ölkənin iqtisadiyyatını deyil, ümumilikdə bütün ölkələrin iqtisadiyyatına təsir edən ən mühüm amildir. Bu mənada dünya iqtisadiyyatında xüsusi gücə malik olan ABŞ, Çin, B. Britaniya, Almaniya və s. kimi ölkələrdə valyuta sistemində baş verən dəyişiklik digər ölkələrin də valyuta sisteminə təsir edir və bu təsir qloballaşmanın nəticəsi kimi daha da tezləşir və güclənir. Çünki hər bir dünya ölkəsi beynəlxalq miqyasda əməliyyatlar həyata keçirdərkən öz milli valyutası ilə dünya bazarına çıxmır. Həmin milli valyutayı dünya üzrə qəbul edilmiş beynəlxalq valyutaya çevirərək öz əməliyyatlarını həyata keçirmiş olur. Məsələn, Azərbaycan respublikasının pul vahidi manatdır. Respublikamız istər idxal əməliyyatları olsun, istərsə də idxal əməliyyatları olsun, hər birini manatla deyil, manatın çevrildiyi beynəlxalq valyuta ilə, əksər hallarda isə ABŞ dolları vasitəsilə həyata keçirir. Bu isə onu göstərir ki, hər bir ölkənin milli valyutası ilə dünya valyutası qarşılıqlı şəkildə əlaqədədir.

Beləliklə, yuxarıda yazdıqlarımızdan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, milli valyutaların dəyərinin əsasında qızılla bərabər, milli valyutanın alıcılıq qabiliyyəti, ölkə daxilində baş verən iqtisadi proseslər, eləcə də ölkənin mikro və makro səviyyəsi, inflyasiya dərəcələri və inflyasiya gözləntiləri, beynəlxalq valyuta bazarlarının konyukturası və eləcə də mövcud vəziyyəti, milli valyutanın beynəlxalq valyutaya dönərlilik səviyyəsi və həmçinin də müxtəlif səpkili subyektiv amillər dayanır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində beynəlxalq valyuta və maliyyə kredit bazarlarının məqsədləri və fəaliyyət prinsipləri, beynəlxalq valyuta sisteminin tənzimlənməsi və bu tənzimlənmə sahəsində Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya Bankının və digər regional təsisatların əhəmiyyəti, eləcə də valyuta kursu, milli və dünya valyutalarının qarşılıqlı əlaqəliliyi əhatəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Aparılan təhlillər nəticəsində məlum olmuşdur ki, maliyyə-kredit bazarlarının yaranmasını zəruri edən ən başlıca xarakterik xüsusiyyət məhz maliyyə resurslarının qeyri-bərabər bölgüsüdür. Bəzi dövlətlərin maliyyə resurslarının çoxluğu, digərlərinin isə belə maliyyə ehtiyatlarına tələbatının yüksək olması maliyyə-kredit bazarlarının formalaşmasına zərurət yaratmışdır. Maliyyə-kredit bazarlarının da əsas fəaliyyət mexanizmi məhz maliyyə resursları ilə zəngin olan dövlətlərdən sözügüdə ehtiyatları toplamaq və maliyyə resurslarına tələbatın güclü olduğu ölkələrə müəyyən faiz müqabilində verməkdir.

Maliyyə-kredit bazarlarının mahiyyəti onların yerinə yetirdikləri funksiyalarla ölçülür. Maliyyə-kredit bazarlarının əsas funksiyalarına gəlicə isə, həmin funksiyalara maliyyə resurslarının bir mülkiyyətçidən, yəni kreditordan ehtiyacı olana, yəni debitora və ya borcalana hərəkətinin təmin edilməsini, alıcı ilə satıcının birbaşa görüşməsi zamanı satışı çıxarılacaq aktivlərin real bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsinin təmin olunması, investorlara onların maliyyə resurslarının ötürülməsi və yerləşdirilməsi üçün ən səmərəli yer, imkan və şəraitin yaradılmasının təmin olunması, araşdırma və informasiya xərclərinin də daxil olduğu köçürmə xərclərin səviyyəsinin minimuma endirilməsinin təmin olunması kimi funksiyaları həyata keçirmiş olur.

Beynəlxalq valyuta sisteminin tənzimlənməsinin zəruriliyi isə beynəlxalq ödəniş vasitələrinin yaranması və eyni zamanda da dünya maliyyə ehtiyatlarının qeyri-bərabər bölgüsünün səbəbindən yaranır. Belə ki, dünya maliyyə ehtiyatları arasındakı tarazlığın yaranmasında Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və eyni zamanda da digər regional təsisatlar mühim rol oynayır. Dünya Bankı maliyyə ehtiyatlarının daha zəngin olduğu ərazilərdən həmin resursların toplanaraq maliyyə ehtiyatlarının qıt olduğu ərazilərə paylanması təmin edir ki, bu da son nəticədə

dünya ölkələri arasında yaranmış disbalansın aradan qaldırılmasında mühim rol oynayır.

Beynəlxalq valyuta sisteminə daxil olan valyutalardan bəziləri beynəlxalq Valyuta Fondunun verdiyi ehtiyat valyuta statusuna malikdirlər. Ehtiyat valyuta dedikdə, elə dönərli milli valyutalar başa düşülür ki, onlar beynəlxalq ödəmə və ehtiyat vasitəsi funksiyasını yerinə yetirmiş olsun. Ehtiyat valyutaların əsas xarakterik xüsusiyyətləri odur ki, digər ölkələrin valyuta paritetlərinin və valyuta kursunun müəyyən olunmasında baza elementi rolunu oynayır. Ehtiyat valyutalardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Həmin məqsədlərə misal olaraq, valyuta müdaxilələrinin həyata keçirilməsinin təmin olunması, ölkələrin rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılmasının təmin olunması, likvid aktivlərin saxlanılması və tədiyyə balansındakı kəsrin örtülməsində istifadə olunması kimi məqsədləri göstərmək olar.

III FƏSİL.

DÜNYA VALYUTA-MALİYYƏ SİSTEMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF HƏDƏFLƏRİ

3.1. Beynəlxalq valyuta bazarlarının müasir meylləri

Əvvəlki paraqraflarda valyuta məzənnəsi, formalaşma xüsusiyyətləri haqqında, eləcə də valyuta məzənnələrinin müxtəlif meyarlar əsasında təsnifləşdirilməsi, milli və dünya valyutalarının qarşılıqlı əlaqəliliyi əhatəli şəkildə təhlil və tədqiq olunmuşdur.

Valyuta məzənnəsinin səviyyəsi, digər valyuta paritetləri, eləcə də milli valyutaların dönərlilik səviyyəsi valyuta bazarlarında müəyyənləşdirilir.

Valyuta bazarı dedikdə, müxtəlif valyuta dəyərlilərin və ya xarici valyutaların alınıb-satıldığı və bunun nəticəsində sabit təşkilati və iqtisadi münasibətlərin yaranması başa düşülür. Valyuta bazarının yaradılmasında ən əsas məqsəd beynəlxalq xarici iqtisadi və ticarət münasibətlərinə xidmət edərək bu əlaqələrin genişlənməsini təmin etməkdir.

Müxtəlif iqtisadi subyektlər arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələr valyuta bazarları vasitəsilə genişlənir və əhatəlilik qazanmış olur. Valyuta bazarları ayrı-ayrılıqda mövcud olan bir neçə subyektdən ibarətdir. Həmin subyektlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

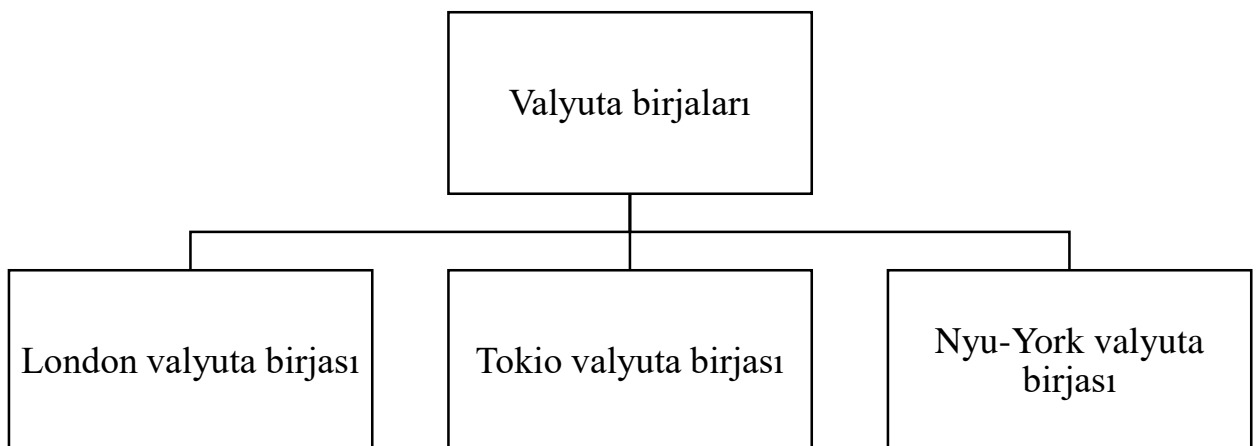
- ❖ Kommersiya bankları;
- ❖ Valyuta birjalar;
- ❖ Broker müəssisələri;
- ❖ Maliyyə və daxili ticarət əməliyyatlarını həyata keçirən təşkilatlar;;
- ❖ Mərkəzi banklar;
- ❖ İnvestisiya fondları;
- ❖ Fiziki şəxslər.

Kommersiya bankları dedikdə, digər bazar subyektlərinin hesablarını saxlayan və sözügedən bu subyektlərlə konvertasiya əməliyyatlarını həyata keçirən və valyuta əməliyyatlarını icra edən banklar başa düşülür. Bununla yanaşı, iqtisadi

və ticarət əlaqələrində digər banklar da bu əməliyyatlar sisteminə daxil ola bilər.

Əməliyyat həcmi gün ərzində milyard dollarlara çatan iri banklar beynəlxalq valyuta bazarlarına ən çox təsir gücünə malikdir. Belə bankların siyahısında ilk yerləri CityBank, Deutsche Bank, BarclaysBank, Swiss Bank Corporation, Union Bank of Switzerland və digərləri tutur.[23]

Valyuta birjalarının hər hansı konkret iş vaxtı və iş yeri olmur. Valyuta birjalarını fond birjalarından fərqləndirən ən əsas cəhət də məhz iş yerinin və iş vaxtının olmamasıdır. Yüksək səviyyəli rabitə texnologiyalarının sürətli inkişafının nəticəsi olaraq aparıcı maliyyə təşkilatları məhz valyuta birjalarının xidmətlərindən günün istənilən vaxtı onlayn qaydada istifadə edə bilirlər. Belə ki, sözügedən valyuta birjalrı özlərinin xüsusi saytları vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Bu tip valyuta birjalarına əyani misal aşağıdakı sxemdə əks olunmuşdur.

Sxem 3.1. Valyuta birjalrı

Mənbə: М.Евгений. «Международная валютная система» 2011 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Mərkəzi bank dedikdə, mübadilə kursu səviyyəsinə təsir edə bilən valyuta müdaxilələrinin və milli valyutaya investisiya üzrə faiz dərəcələrini tənzimləyən,

eləcə də valyuta resurslarını idarə etmək funksiyalarının özündə birləşdirən maliyyə institutları başa düşülür.

Mərkəzi banklar içərisində beynəlxalq valyuta bazarına ən çox ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sistemi təsir etməkdədir. Daha sonrakı yeri isə Almaniyanın Mərkəzi Bankı sayılan Deutsche Bundes banktudur. Üçüncü yeri isə İngiltərənin mərkəzi bankı olan Bank of England təşkil edir [24].

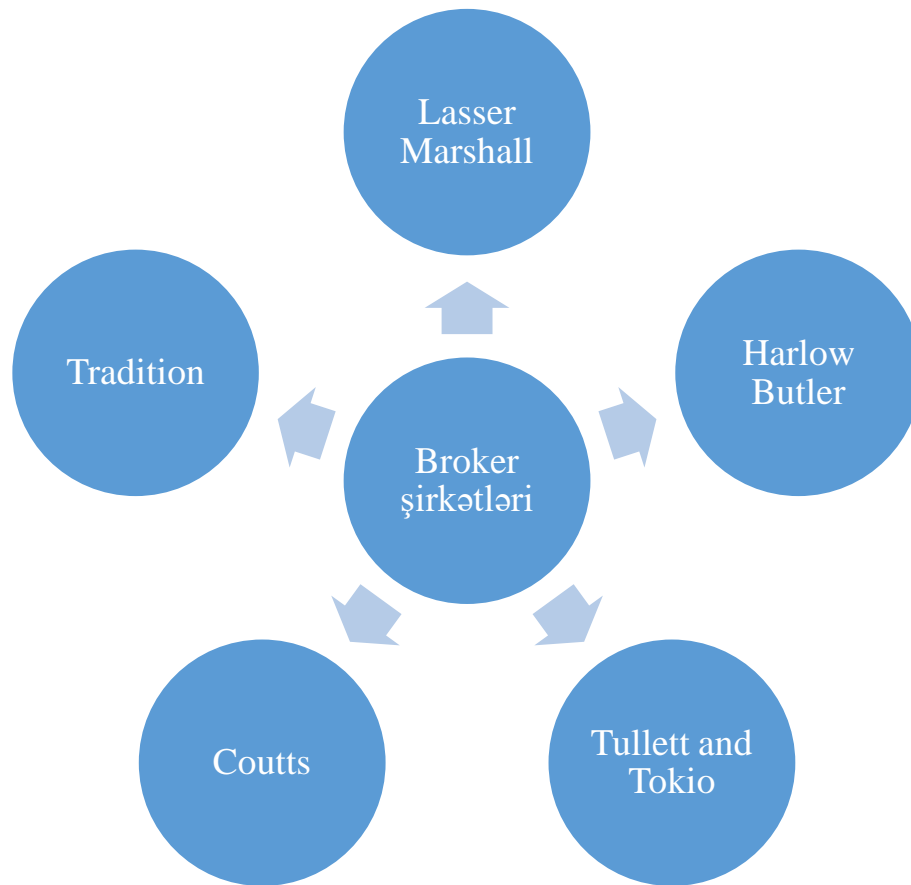
Daxili ticarət əməliyyatlarını həyata keçirən maliyyə şirkətləri dedikdə, beynəlxalq valyuta bazarlarına birbaşa çıxış imkanlarına malik olmayan və depozit və geri-dönüş əməliyyatlarını kommersiya banklarının iştirakı ilə həyata keçirən və həmçinin də xarici valyutaya sabit və ya dəyişməz tələb və təklif nümayiş etdirən maliyyə qurumları başa düşülür.

İnvestisiya fondları dedikdə, ayrı-ayrı xarici ölkələrin şirkətlərinin və ölkələrin vəsaitlərinin qiymətli kağızlar timsalında yerləşdirməsi nəticəsində səhm portfelinin idarə edilməsi siyasətini təmin edən beynəlxalq maliyyə təşkilatları başa düşülür. Corc Sorosun təsis etdiyi “Quantum” fondu ən məşhur investisiya fondlarına misal ola bilər. Eyni zamanda da belə şirkətlərə xarici istehsalat sahəsində investisiya siyasətini həyata keçirən şirkətlər də aid edilir. Bu şirkətlər içərisində Nestle, General Motors, Xerox və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

Broker şirkətləri isə beynəlxalq valyuta bazarlarında hər hansı valyuta alıcısının satıcıya istiqamətlənməsini və onlar arasında konversiya münasibətlərinin yaranmasını təmin edən şirkətlərdir. Broker şirkətlərində vasitəçilik əməliyyatlarını icra etmək üçün broker komissiyaları yaradılır.

Broker şirkətləri tələb yaranmış valyuta haqqında tam məlumata sahib olurlar və tamamlanmış müqavilələr üzrə real valyuta kursunun formalaşmasında bilavasitə iştirak edən şirkətlərdir. Hətta kommersiya banklarının özü belə valyuta məzənnələrinin real səviyyəsinin öyrənilməsi məqsədilə broker şirkətlərinə müraciət edirlər.

Beynəlxalq valyuta bazarında ən çox fərqlənən və məşhurluq qazanmış broker firmaları aşağıdakı sxemlə izah olunmuşdur:[18]

Sxem 3.2 Ən məşhur Broker şirkətləri zənciri

Mənbə: М.Евгений. «Международная валютная система» 2011 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Beynəlxalq valyuta bazarının subyektlərindən biri hesab olunan fiziki şəxslər dedikdə, pul resurslarının köçürülməsi, qonorar, təqaüd, xarici valyutaların alınib-satılması sahəsində əhatəli qeyri-ticarət əməliyyatlarını həyata keçirən insan və ya insanlar qrupu başa düşülür. Fiziki şəxslər eyni zamanda da spekulyativ məqsədlərlə əməliyyatları həyata keçirən şəxslər hesab olunurlar.

Valyuta bazarları milli səviyyədə başlayaraq milli valyuta bazarları kimi formalaşır, daha sonra isə milli valyuta bazarları xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və tərəqqisi səbəbindən beynəlmilləşərək beynəlxalq valyuta bazarlarını əmələ gətirirlər.

Milli valyuta bazarları dedikdə, hər hansı bir ölkənin hüduqları daxilində valyutaların alınib-satıldığı, eləcə da bankların əhaliyə, əhali qruplarına, fiziki və hüquqi şəxslərə, daha da konkretləşdirsək dövlətin rezident və ya qeyri-rezident şəxslərinə göstərdiyi valyuta xidmətlərinin məcmusu başa düşülür. Eyni zamanda da ölkənin hüduqları daxilində fəaliyyət göstərən şirkətlərin bir-birilə apardıqları valyuta münasibətləri də milli valyuta bazarına daxil edilir.

Milli valyuta bazarları daxili valyuta qanunvericiliyinin liberallaşma dərəcəsiindən asılı olaraq aşağıdakı əsas formalara ayrılır [12]

- ❖ Rəsmi;
- ❖ Yarırrəsmi
- ❖ “Qara”

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, hər bir valyuta bazarı özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da hər bir valyuta bazarını digərindən fərqli edir.

Dünya ölkələri arasında xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və bunun nəticəsində milli iqtisadiyyatların beynəlmilləşməsi, kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi və borc kapitalı bazarının sürətli inkişafı beynəlxalq valyuta bazarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq valyuta bazarları dedikdə, valyutaların beynəlxalq səviyyədə alınib satıldığı və dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafına yönəldilmiş beynəlxalq ödəniş və hesablaşma vasitələrinin həyata keçirildiyi bazarlar başa düşülür. Beynəlxalq valyuta bazarları ilə yerli və ya milli valyuta bazarları arasında bir neçə fərqli xarakterik xüsusiyyətlər mövcuddur. Haqqında danışdığımız həmin fərqli xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir [14]:

- ❖ Beynəlxalq valyuta bazarlarında valyuta məhdudluğu yoxdur;
- ❖ Beynəlxalq valyuta bazarlarında əhəmiyyətli dərəcədə çoxsaylı sazişlər həyata keçirilir;
- ❖ Beynəlxalq valyuta bazarlarında dünya təsərrüfatına daxil olan bütün ölkələrin subyektləri iştirak etmək hüququna malikdirlər.

Beynəlxalq valyuta bazarlarında aparılmış əməliyyatlarda ən əsas üstün yerə

malik olan valyutalar içərisində ABŞ dolları, ingilis funt-sterlinqi, avro, yapon ienası və isveçrə frankı xüsusilə fərqləndirilir. Belə ki, beynəlxalq valyuta bazarlarında aparılmış əməliyyatların 90%-i məhz qeyd etdiyimiz valyutalarla həyata keçirilmişdir. Və yaxud da beynəlxalq ödəniş-hesablaşma əməliyyatlarının 90%-i məhz sadaladığımız bu valyuta növləri ilə həyata keçirilmişdir. Beynəlxalq hesablaşmalar və ya ödənişlər bir qayda olaraq nağdsız üsulla həyata keçirilir. Beynəlxalq valyuta bazarları birmənalı olaraq dünya maliyyə mərkəzlərində birləşirlər.

Beynəlxalq maliyyə mərkəzləri dedikdə, maliyyə əməliyyatları, beynəlxalq valyuta, qiymətli kağızlar, girovlar və kreditlərlə bağlı sazişlərin icra olunduğu ixtisaslaşmış maliyyə-kredit institutlarının və bankların təmərküzləşdiyi mərkəzlər başa düşülür [18].

Qeyd etdiklərimizlə yanaşı, mütəşəkkil dərəcəsiindən asılı olaraq dünya təsərrüfatının ayrı-ayrı ölkələrində müxtəlif növ valyuta bazarlarına rast gəlinir. Həmin növ valyuta bazarlarına aşağıdakı bazarları misal göstərmək daha məqsədəmüvafiq olardı:

- ❖ Birja və ya mütəşəkkil valyuta bazarları;
- ❖ Banklar arası və ya qeyri-mütəşəkkil valyuta bazarları.

Məlumdur ki, valyuta bazarları və beynəlxalq valyuta sistemləri mahiyyətindən əmələ gələn xarakterik xüsusiyyətlərinə görə dünya səviyyəsində fəaliyyət göstərirlər və bunun da nəticəsində sözügedən valyuta bazarları dünya ölkələri arasındakı xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin geünüşlənməsi prosesində əsas əhəmiyyətli halqaya çevrilmiş olurlar.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq valyuta bazarlarına olan yeni meyllərin formalaşması nəticəsində beynəlxalq valyuta bazarlarında fond birjalrı, broker şirkətləri yaranmışdır. Eyni zamanda da beynəlxalq valyuta bazarlarına olan yeni meyllər tələb edir ki, beynəlxalq valyuta bazarlarında valyuta məhdudiyyəti olmasın, beynəlxalq valyuta bazarlarında əhəmiyyətli dərəcədə çoxsaylı sazişlər həyata keçirilsin, o cümlədən də dünya təsərrüfatına daxil olan bütün ölkələrin subyektləri beynəlxalq valyuta bazarlarında

sərbəst şəkildə iştirak edə bilsinlər.

3.2. Dünya valyuta-maliyyə sisteminin hazırkı vəziyyəti və yeni təkmilləşmə mexanizmləri

XX əsrin sonlarında Avropa, Asiya, eləcə də Latın Amerikasının bir çox ölkələrini əhatələyən genişmiqyaslı maliyyə böhranlarının yaranması beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi mexanizminin formalaşdırılması zərurətini ortaya çıxartdı. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamalarına əsasən XX əsrin sonunda baş vermiş bu böhran öz əhatə dairəsinə və iqtisadiyata təsiri baxımından indiki dövrdə olan böhranlar içərisində xüsusilə fərqlənir və qısa müddət ərzində beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələsinin həll olunmasının zərurətə çevirir. Mövcud vəziyyətdə isə maliyyə-bank sisteminin subyektləri eyni halın gələcəkdə yenidən baş verməsinin qarşısının alınması məqsədilə maliyyə və valyuta sisteminin quruluşunda bəzi dəyişikliklərin zəruri olduğunu birmənalı olaraq qəbul edirlər. qeyd etdiyimiz maliyyə və valyuta sisteminin quruluşundakı dəyişilməli olan bəzi məsələlərə ölkələrin, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin, hökumətin, bazarların və digər subyektlərin maliyyə və ya iqtisadi fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə həyata keçirdikləri tədbirlər daxil edilir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyyələrinə əsasən, mövcud vəziyyətdən çıxış yolu kimi yalnız stabil və möhkəm beynəlxalq maliyyə sistemini yaratmaq tələb olunur. Stabil və möhkəm beynəlxalq maliyyə sisteminin yaradılması dünya ölkələrini maliyyə böhranlarına qarşı daha immunitetli edəcək və son nəticədə dünya ölkələrinin hər birində həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə müşahidə olunan iqtisadi artım baş verəcək, və yaradılmış vahid sistemin bütün üstünlükdən istifadə etmək imkanları daha da sadələşəcək.

1995-ci ildən başlayaraq “böyük yeddilik” (G-7) ölkələrinin sammitlərində maliyyə böhranlarının mümkün nəticələri və aradan qaldırılması mexanizmləri təhlil olunur. “Böyük yeddilik” ölkələrinin ilk sammiti 1976-cı ildə Puerto Rikonun Dorada sahillərində keçirilmiş konfransla baş tutmuşdur. “Böyük

yeddilik” ölkələrinə isə Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Birləşmiş Krallıq, ABŞ və Kanada daxildir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu vaxta qədər, “Böyük altılıq” ölkələri mövcud idi. “Böyük altılıq”a Kanada çıxmaq şərtilə digər dövlətlər daxil idi. “Böyük altılıq” 1975-ci ildə fəaliyyətə başladı və yalnız bir sammiti baş tutdu. Həmin sammit isə Fransanın Rambullet şəhərində keçirilmişdir. Növbəti ildən isə artıq Kanadanın da bu birliyə daxil olması səbəbindən “Böyük altılıq” anlayışı “Böyük yeddilik”lə əvəz olundu. 1975-ci ildən keçirilən və hər il təkrarlanan “böyük”lərin bu sammitində beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi məsələləri əhatəli təhlil olunur. Lakin 1995-ci ildən etibarən bu sammitin keçirilmə məqsədində dəyişiklik oldu və sözügedən bu sammit artıq sırf maliyyə böhranları və onların sosial-iqtisadi nəticələrinə, eləcə də maliyyə böhranlarından çıxış yollarına həsr olunur. Eyni zamanda da Belçika, İsveçrə və Hollandiyanın da daxil olması ilə “Böyük onluq” yarandı. “Böyük yeddilik” sırf beynəlxalq maliyyə sistemlərinin mövcud vəziyyətinin təhlilini həyata keçirirdisə, “Böyük onluq” ölkələri maliyyə böhranları, onların yaranma səbəbləri və sosial-iqtisadi təsir səviyyəsi və təsir dairəsinin müzakirəsini aparır [35].

“Böyük onluq” ölkələrinin məruzələrində əsasən böhran səviyyəsində olan ölkələr və özəl sektorun borc problemləri, eləcə də bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqədar əməliyyatların təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətlə vurğulanırdı. Çıxış yolu kimi isə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin təmin olunması üçün istiqrazların, qiymətli kağızların alqı-satqı əməliyyatlarının strukturlarında dəyişikliyin edilməsinin zəruriliyi göstərilirdi. Eyni zamanda da başqa bir çıxış yolu kimi borclu təsərrüfat subyektlərinin borcdan xilas olunması və ya maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi Beynəlxalq Valyuta Fondunun aşağı fazili kreditlərindən və maliyyə ehtiyatlarından istifadə olunması təklif olunurdu.

1997-ci ildə Kanadanın Vankuver ştatında Asiya-Sakit okean ölkələrinin liderlərinin görüşü keçirildi. Sözügüdən görüşün keçirilməsinin ən əsas məqsədi maliyyə-valyuta bazarlarında baş verən böhranlarının səbəblərini müəyyənləşdirmək və bu böhranlardan mümkün olduğu qədər kənar qalmaq idi. Məhz bu məqsədlə tədqiqat obyektini bir qədər də böyüdərək 1998-ci ildə maliyyə

sistemində sistem rolunu oynayan G-22 (*Böyük iyirmi iki*) qrupu təşkil edildi. Sözügedən bu qrupa daxil olan ölkələrin səlahiyyətli nümayəndələri 3 işgüzar qrup formalaşdırdılar və bu qruplarda aşağıdakı məsələlərin həlli nəzərdə tutulurdu [22]:

- ❖ Məsuliyyətin artırılması və “şəffaflıq”;
- ❖ Milli maliyyə-valyuta sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;
- ❖ Mövcud böhrandan çıxış yolu kimi özəl və dövlət sektoru arasında yaranmış ağırlığın düzgün bölüşdürülməsinin təmin edilmə mexanizminin yaradılması.

Yeni yaradılmış bu 3 işçi qruplarının 1999-cu ildə keçirilən iclaslarında “Böyük yeddilik” ölkələrinin səlahiyyətli nümayəndələri də çıxış etdilər və birgə bəyanat hazırladılar. Sözügedən müzakirələrdə inkişaf etmiş ölkələrin və eləcə də beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri də aktiv şəkildə iştirak edirdilər və bunun məntiqi nəticəsi olaraq elə həmin ildə də, yəni 1999-cu ildə maliyyə sistemində islahatların aparılması mövzusu Davosda keçirilən iqtisadi forumda müzakirəyə çıxarıldı. Daha sonra isə bu mövzunun aktuallığı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sosial və iqtisadi məsələlər üzrə İcraçı komitəsinin “yeni beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemində doğru” adlı məruzəsində öz əksini tapdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz yeni maliyyə-valyuta sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində aşağıdakı məsələlərin həlli böyük əhəmiyyətə malik idi [18]:

- ❖ Maliyyə, iqtisadi və valyuta informasiyalarının ictimaiyyətə açıqlanmasının təmin edə bilən beynəlxalq standartların inkişafının təmin edilməsi. (*Social Data Dissemination Standard*);
- ❖ Bank sistemində nəzarəti icra edə bilən yeni sistemlərin yaradılmasının təmin olunması (*the Basic Core Principles for Banking Supervision*);
- ❖ NAB çərçivəsində Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə ehtiyatlarının artırılmasının təmin edilməsi (*NAB- the New Arrangement to Borrow*); NAB əsasən borca və ya borclu təsərrüfat subyektlərinə maliyyə köməkliliyi edilməsinin yeni yanaşmasını özündə əks etdirən mexanizm idi.
- ❖ Yeni kreditləşmə mexanizmlərinin yaradılmasının təmin olunması. Qeyd olunan yeni kredit mexanizmləri Beynəlxalq Valyuta Fondunun

üzvlüyündə olan ölkələrə investorların etibarının itirilməsi kimi məhvədicə və gözlənilməz hallar olarsa, maliyyə dəstəyinin edilməsinin zəruriliyinə əsaslanan bir mexanizmdir.

Beynəlxalq maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi mexanizminin planında böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələ böhranların yaranmasına səbəb olan əngəllərin aradan qaldırılmasının yeni vasitələri idi. Bu vasitələrdən ən əhəmiyyətli məqsədli kredit kanallarının yaradılması idi. Məqsədli kredit kanalları elə bir formalaşmış mexanizmdir ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrə hətta beynəlxalq səviyyədə maliyyə böhranları baş verdiyi təqdirdə belə, maliyyə və iqtisadi stabilliyini qorumağa imkan verir. Məqsədli kredit kanalları dedikdə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin hər birinə beynəlxalq maliyyə bazarlarında neqativ istiqamətdə dəyişikliklərin olduğu hallarda ödəniş balansındakı effektivliyin təmin edilməsi məqsədilə qismüddətli maliyyə ehtiyatlarının təqdim edilməsi mexanizmi başa düşülür.

Məqsədli kredit kanallarından istifadə etmək üçün aşağıda qeyd olunan şərtlərin icra edilməsi zəruridir:

- ❖ Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəetmə Şurasının qərarı əsasında məqsədli kreditin verilməsinin nəzərdə tutulduğu ölkə stabil maliyyə-iqtisadi göstəricilərinə malik olsun və eyni zamanda da Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə ehtiyatlarına tələbatı olmasın;
- ❖ Məqsədli kreditin ayrılmasının nəzərdə tutuldu beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkə “Məlumatların ötürülməsinin xüsusi normaları” çərçivəsində lazımi zəruri məlumatları təqdim edir və həmin ölkənin ən son iqtisadi göstəriciləri Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən son informasiya icmalında müsbət qiymətləndirilərsə məqsədli kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edilir;
- ❖ Xarici ehtiyatların və xarici borcun nizamlanması üzrə ölkənin maliyyə-valyuta sistemində tərəqqinin açıq-aşkar şəkildə müşahidə olunması;
- ❖ Məqsədli kreditin ayrılmasının nəzərdə tutulduğu namizəd ölkə Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurasına təsdiq olunmaq məqsədilə

inandırıcı maliyyə və iqtisadi göstəricilər proqramını təqdim etməlidirlər. bununla yanaşı Beynəlxalq Valyuta Fondunun lazım bildiyi zəruri hallarda qeyd olunan maliyyə və iqtisadi göstəricilər proqramında zəruri dəyişikliklərin edilməsinə hazır olmalıdırlar.

Məqsədli kreditlərin verilməsi prosesi Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkənin maliyyə ehtiyatlarına tələbatının olması ilə bağlı Fonda müraciət etməsi ilə başlayır. Sözügedən həmin müraciətdə maliyyə ehtiyatlarına tələbatın yarandığı ölkənin son dövrlər ərzində maliyyə və iqtisadi göstəricilər proqramını uğurla həyata keçirdiyi, lakin dünya maliyyə bazarlarının strukturunda baş vermiş dəyişikliklər səbəbindən əlavə maliyyə resurslarına tələbatın yarandığı təsdiq olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurası sözügedən ölkənin (*maliyyə ehtiyatlarına tələbatın yarandığı ölkənin*) son dövrlər ərzində maliyyə və iqtisadi vəziyyətinin təhlili əsasında məqsədli kreditin verilib-verilməyəcəyi barədə qərar qəbul edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məqsədli kreditlərin maksimal həddi ölkənin beynəlxalq Valyuta Fondundakı kvotasının 300-500%-i məbləğində ola bilər [26].

Son dövrlərdə beynəlxalq müstəvidə öz əhəmiyyətinin artması ilə seçilən dünya maliyyə sisteminin ən əsas həlqəsi şəffaflıqdır. Beynəlxalq maliyyə sisteminin şəffaflığı dedikdə, Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olan ölkələrin maliyyə, bank və iqtisadi sistemi haqqındakı məlumatların açıqlanması səviyyəsi başa düşülür. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin yeni strukturunda maliyyə və kredit siyasətində şəffaflığın təmin olunması məsələsi iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda da 22 ölkənin təşəbbüsü əsasında maliyyə sisteminin şəffaflığının təmin edilməsi ilə bağlı Məcəllə qəbul edilmişdir. Qeyd olunan həmin Məcəlləyə əsasən “şəffaflıq” anlayışına belə bir tərif verilmişdir: - “Şəffaflıq”-siyasətin məqsədini, onun institutsional, hüquqi və iqtisadi çərçivələri, agentliklərin hesabat vermə şərtləri. Siyasət sferasında qərarlar və onların əsaslandırılması, maliyyə və pul-kredit siyasəti ilə bağlı məlumatların ictimaiyyətə vaxtında, hamının istifadə edə biləcəyi, başa düşə biləcəyi və aydın şəkildə çatdırılmasını nəzərdə tutur “Şəffaflığın” əsas həlqələri aşağıdakılardır [22]:

✚ “Məlumatların ötürülməsinin xüsusi normaları”. Haqqında danışacağımız bu normalar Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin üzərinə beynəlxalq ehtiyatlar, statistik göstəricilər, makroiqtisadi göstəricilər, xarici borc öhdəlikləri də daxil olmaqla maliyyə sistemi və milli iqtisadiyyat haqqında etibarlı və ətraflı məlumat təqdim etmək məsuliyyətini qoyur.

✚ Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən hazırlanmış və Fondun üzv ölkələrinin maliyyə və iqtisadi sisteminin vəziyyəti haqqında “açıq informasiya icmalları”. Qeyd etdiyimiz bu icmalların hər biri iki hissədən ibarətdir. Bu hissələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Konkret hər hansı bir ölkənin maliyyə və iqtisadi sistemi haqqında ümumi məlumat;
- Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurası tərəfindən haqqında danışdığımız ölkələrin hökumətləri tərəfindən həyata keçirilən maliyyə və iqtisadi siyasətin qiymətləndirilməsi.

İcmalda vurğulanır ki, 1998-ci ildə baş vermiş böhran hər şeydən öncə hökumətin mövcud olan vergi-büdcə problemlərinin, eləcə də federal gəlirlərin azalmasının qarşısını ala bilməməsi, struktur islahatları və vergi yığımı sahəsində ciddi irəliləyişlərə nail olunmaması ilə əlaqədardır. İcmalda Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurası maliyyə böhranından çıxış yolu kimi federal proqramın əsasən iqtisadi problemlərin həllini istiqamətləndirilməsini əhəmiyyətli qiymətləndirir. Bununla yanaşı, icmalda o da qeyd olunur ki, proqrama daxil olan bir çıx mühüm element daha əvvəllər də təklif olunmasına baxmayaraq öz həllini tapmaqda çətinlik çəkir.

Beləliklə, dünya valyuta-maliyyə sisteminin təkmilləşmə mexanizmi içərisində ən əsas yeri şəffaflıq tutur. Yəni ki, dünya ölkələrinin maliyyə vəziyyətinin açıq elan olunması dünya valyuta-maliyyə sisteminin əsas aparıcı halqasını təşkil edir. Belə ki, hər bir ölkənin maliyyə ehtiyatlarının səviyyəsinə. Həmin ölkənin maliyyə resurslarına olan tələbatı nəticəsində dünya maliyyə-kredit institutları tərəfindən həmin ölkələrə, xüsusən də maliyyə ehtiyatlarına zəruri

tələbatın olduğu ölkələrə pul axınlarının hərəkəti baş vermiş olur.

Dünya valyuta-maliyyə sisteminin təkmilləşmə mexanizmlərindən biri isə məqsədli kredit kanallarının yaradılması olmuşdur. Məlumdur ki, iqtisadi sabitlik dünya ölkələrində daimi xarakter almamışdır. Odur ki, hər bir ölkədə iqtisadi sabitliyin pozulması, eləcə də mikro və makro tarazlığın pozulması hallarında yaranmış neqativ təsirləri aradan qaldırmaq məqsədilə məqsədli kredit kanalları yaradılmışdır.

3.3.Azərbaycanın valyuta sistemi və onun beynəlxalq inteqrasiyası

Mərkəzi Bank milli valyutanın möhkəmləndirilməsi, pul dövriyyəsinin tənzimlənməsi, maliyyə bazarlarının təşəkkül tapması və bank sisteminin inkişaf etdirilməsi sferalarında müxtəlif təyinatlı tədbirlər planı həyata keçirtmək vasitəsilə iqtisadi subyektlər tərəfindən əmanətlərin formalaşdırılması və həmin sözügüdən əmanətlərin məhsuldar qüvvələrə çevrilməsinin təminatçısı rolunu oynayır. Milli və xarici valyutalar arasında yaranmış qeyri-sabitliyin bərpa edilməsi məqsədilə Mərkəzi bank valyuta siyasətini həyata keçirir. Valyuta siyasəti özü-özlüyündə elə pul siyasətinin əsas tərkib elementidir. Azərbaycan Respublikasında valyuta siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdadır [5. Səh.162]:

- ❖ Azərbaycan Respublikasında inflyasiyanın optimal səviyyəsini təyin etmək məqsədilə valyuta kursundan istifadə olunma səviyyəsi;
- ❖ Kommersiya fəaliyyətində valyuta risklərinin və valyuta bazarlarında aparılan digər valyuta-maliyyə əməliyyatlarının tənzimlənməsinin təmin olunması.

Respublikada həyata keçirilən valyuta siyasətinin məntiqi nəticəsi olaraq inflyasiyanın mövcud səviyyəsi aşağı həcmdə saxlanılmış, manatın məzənnəsi sabit saxlanılmış və milli valyutamız olan manatın digər xarici valyutalara dönərliliyi bu və ya digər səviyyədə təmin olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Konstitusiyamızın həmin maddəsinin ikinci bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında pul nişanlarının

tədavüldən çıxarılması və eləcə də tədavülə buraxılması funksiyası yalnız Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına mənsubdur. Həmçinin də, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Azərbaycan dövlətinin müstəsna mülkiyyətindədir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cü maddəsi bütövlükdə Azərbaycan Respublikasında manatdan başqa digər pul vahidlərinin, digər valyutaların ödəniş vasitəsi kimi istifadəsinə məhdudiyyət qoyur [1].

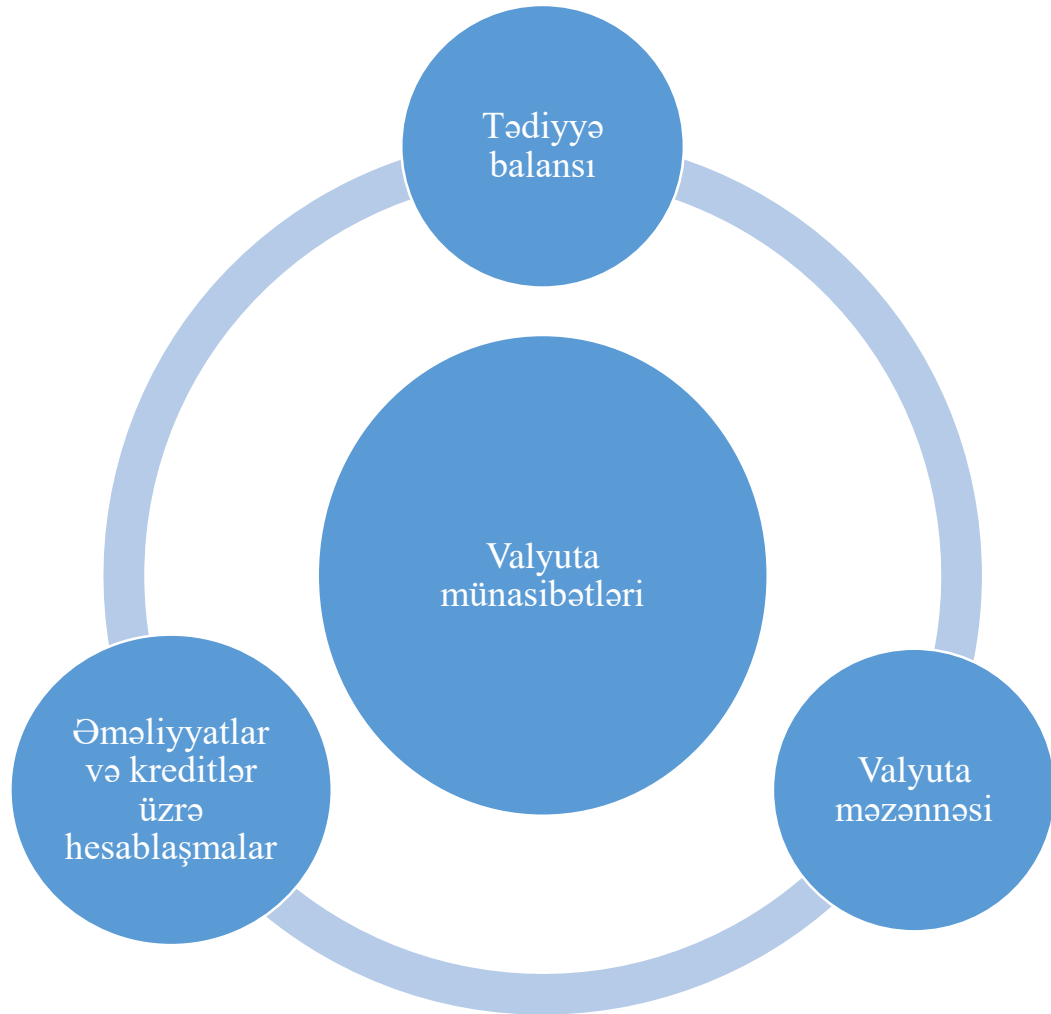
Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 28 noyabr 2016-cı il tarixli 45/1 nömrəli Azərbaycan Respublikasının rezident və qeyri-rezidentlərinin xarici valyuta əməliyyatlarının aparılması Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə Qərarına əsasən, rezident və ya qeyri-rezident şəxslərin Azərbaycan Respublikasında yerli və xarici valyuta əsasında bank hesabları açmalarına, eləcə də bank hesabı olmadan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əməliyyatlar aparmalarına icazə verilmişdir [3].

Azərbaycan Respublikasında valyuta sistemi aşağıdakı həlqələrdən təşkil olunmuşdur [8, s.345]:

- ❖ Tədiyyə balansı;
- ❖ Valyuta məzənnəsi;
- ❖ Əməliyyatlar və kreditlər üzrə hesablaşmalar.

Valyuta münasibətləri müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında mühim rol oynayır. Belə ki, hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı xarici iqtisadi əlaqələrdən asılı olaraq inkişaf edir. Beynəlxalq ticarət və iqtisadi əməkdaşlıqlarda ödəniş vasitəsi kimi valyuta növlərindən istifadə olunduğundan iqtisadiyyatın inkişafı da bilavasitə valyuta münasibətləri ilə əlaqədar olur. Odur ki, digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikası da xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkafını sürətləndirmək məqsədilə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi, eləcə də milli valyuta olan manatın məzənnəsinin saxlanılması, digər valyutalara dönərlilik səviyyəsinin təmin edilməsi kimi aktual məsələləri Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının nəzarəti altında təmin edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz valyuta münasibətlərinin əsas həlqələri aşağıdakı sxemdə daha əhatəli verilmişdir:[8, s.349]

Sxem 3.3. Valyuta münasibətlərinin həlqələri

Mənbə: M.Hüseynov. “Maliyyə, pul tədavülü və kredit”. 2011 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Valyuta sistemindən danışarkən qarşılaşacağımız əsas anlayışlardan biri də devalvasiyadır. Devalvasiya dedikdə, milli pul vahidinin və ya milli valyutanın qızıla, gümüşə, eləcə də digər valyutaya nəzərən qiymətinin aşağı enməsidir [28].

Mərkəzi bankların hər birində devalvasiya siyasətinə revalvasiyanın əksi olaraq və milli valyutanın idarə olunmasının əsas aləti kimi baxırlar. Devalvasiya siyasətinin iqtisadiyyata mənfi və müsbət təsirləri vardır. Əsas mənfi cəhətlər aşağıdakılardan ibarətdir [28]:

- ❖ Devalvasiyanın baş verməsi nəticəsində əhalini ödəniş qabiliyyəti aşağı

düşür. Bu məsələyə makroiqtisadi cəhətdən yanaşsaq, devalvasiyanın əhalinin ödəniş qabiliyyətinə təsir etmədiyini qəbul etməliyik. Lakin, məsələnin içində insan amili olduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, devalvasiya ilk olaraq əhalinin ödəniş qabiliyyətində öz əksini tapır. Belə ki, milli valyutanın dəyərdən düşməsi nəticəsində xaricdən gələn malların qiyməti bahalaşır və bu da son nəticədə əhaliyə öz təsirini edir.

- ❖ Milli valyutanın dəyərinin aşağı düşməsi əhalidə qorxu hissi yaradır və əhali daxili banklardan milli valyutanı geri götürməyə başlayır və bu da öz növbəsində milli valyutanın daha da qiymətdən düşməsi ilə nəticələnir.
- ❖ Devalvasiya nəticəsində yalnız idxal mallarının deyil, eyni zamanda da yerli istehsal məhsullarının da qiyməti qalxır. Bunun da səbəbi kimi yerli istehsal müəssisələrinin digər xərclərinin artması göstərilir. Son nəticədə isə ölkədə inflyasiya səviyyəsi tədricən artmağa başlayır.
- ❖ Devalvasiya dalğası kiçik və orta sahibkarlığa ciddi ziyan vurur. Çünki əhalinin pul kütləsinin dəyərdən düşməsi bilavasitə onlara təsir edir.
- ❖ Devalvasiyanın ən böyük təsiri bank sektorunda olur. Çünki Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların böyük kütləsi krediti dollarla verir və bunun nəticəsində kreditin ödənilməsində problem yaranır və gecikmələr müşahidə olunur.

Devalvasiyanın iqtisadiyyata müsbət təsirləri də vardır. Sözügedən təsirlərə aşağıdakıları aid etmək olar [28]:

- ❖ Devalvasiya daxili istehsal üçün stimül rolunu oynayır. Belə ki, idxal məhsullarının qiyməti dolların səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir, yəni qalxır. Bunun nəticəsində də daxili istehsalçılar yerli istehsala üstünlük verirlər.
- ❖ Devalvasiya nəticəsində ixracın artırılması mümkün olarsa daha çox səmərə vermiş olur.
- ❖ Devalvasiya ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricilərinə müsbət təsir edərək ölkənin qızıl ehtiyatlarının artmasına səbəb olan əsas amillərdən biridir.

Daxili bazarın müdafiəsinin təmin olunmasında, ölkənin maliyyə sabitliyinin

qorunub saxlanılmasında və eləcə də pul siyasətinin düzgün istiqamətdə aparılmasında valyutanın tənzimlənməsi prosesinin böyük əhəmiyyəti vardır. Valyuta tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan respublikasında bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. İlk olaraq bu sahədə bazis rolunu oynayan qanunvericilik sistemi təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, 21 oktyabr 1994-cü il tarixli 910 nömrəli “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Respublikada valyuta sisteminə nəzarət və tənzimlənmə mexanizmi yaradılmışdır. Haqqında danışdığımız Qanun Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsi və valyutaya nəzarət orqanlarının səlahiyyətlərinin, hüquq və vəzifələrinin, eləcə də funksiyalarının, fiziki və hüquqi şəxslərin valyuta ehtiyatlarına sahib olmaq, bu ehtiyatlardan istifadə etmək, eləcə də bu ehtiyatlar barədə sərəncam vermək sahəsində hüquq və vəzifələrini, valyuta qanunvericiliyinə görə məsuliyyətin və valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi mexanizmini müəyyən edir və mexanizmə nəzarəti həyata keçirir [2].

Azərbaycan Respublikasında milli valyutanın əldə olunmasına görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında, yəni rezident şəxslər üçün heç bir məhdudiyət qoyulmasa da, qeyri-rezident, yəni əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün milli valyutanın əldə olunmasına məhdudiyətlər tətbiq edilməkdədir. Belə ki, bu məhdudiyətlərin həddini Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı müəyyən edir. Rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın və eləcə də milli valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızların respublikadan çıxarılması və ya göndərilməsi, həmçinin də gətirilməsinə nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti həyata keçirir [2].

Hüquqi şəxs statusunda olan rezidentlər üçün valyuta əməliyyatlarının aparılmasında, xarici hesablara pul köçürmələrində, pul göndərmələrində və ya ölkəyə pul gətirmələrində, ölkədən pul çıxartmalarında heç bir məhdudiyət nəzərdə tutulmayıb. Belə hüquqi şəxslər üçün kapitalın hərəkətinin forması yalnız Mərkəzi bank tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalarla həyata keçirilir. Hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən maliyyə ehtiyatlarının ölkədən çıxarılması və ya ölkəyə

gətirilməsi isə gömrük qaydaları əsasında həyata keçirilir.

Rezidentlər kimi qeyri-rezidentlərin də gömrük qaydalarını nəzərə almaq şərtilə maliyyə ehtiyatlarını ölkəyə gətirmək və ya ölkədən çıxartmaq hüququ vardır. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, maliyyə ehtiyatlarının ölkədən çıxarılması və ya ölkəyə gətirilməsi qaydalarına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və Dövlət Gömrük Komitəsi həyata keçirir.

Respublikamızda valyuta sistemini təşkil edən əsas subyektlərdən biri də valyuta bazarlarıdır. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan Respublikasının valyuta siyasətinin əsas prioritetlərindən biri də valyuta bazarlarının tənzimlənməsi mexanizmini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının tam üzən məzənnə sisteminə keçməsi ilə əlaqədar olaraq valyuta məzənnəsinin sərhədlərini valyuta bazarında valyutaya olan tələb müəyyən edir. Mövcud tələb və təklif əsasında bazarda valyutanın məzənnəsi müəyyənləşir. Lakin Azərbaycan Respublikasında valyuta bazarları funksiyasını məhz komməriya bankları həyata keçirtməkdədir. Devalvasiyadan əvvəlki dövrdə Valyuta-dəyişmə məntəqələri və ya köşkləri fəaliyyət göstərsə də, devalvasiya siyasətindən sonra onların fəaliyyətinə xitam verilmişdir. Bunun da obyektiv səbəbi kimi illeqal yollarla həmin valyuta-dəyişmə məntəqələrinin dolların və ya digər xarici valyuta kurslarının heç bir iqtisadi əsas olmadan inhisar qiymətinə satılması olmuşdur. Bu səbəbdən də hal-hazırki dövrdə valyuta bazarları funksiyasını daşıyan komməriya bankları Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi gündəlik valyuta məzənnəsini və özlərinin mənfəət qazanmaq baxımından marjalarını müəyyən edərək valyutaların alınıb-satılmasını təmin edirlər. Mərkəzi Bankın valyutaların yalnız komməriya bankları vasitəsilə həyata keçirilməsi barədə qəbul etmiş olduğu qərarlar məhz valyuta bazarlarına nəzarət etmə mexanizminin formalaşması ilə əlaqədardır.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlər əsasında belə bir qənaətə gəlirik ki, müasir dövrdə respublikamız dünya valyuta-maliyyə sistemində öz fəaliyyətini davam etdirməkdədir. Belə ki, müasir dövrdə artıq respublikamız dünya bazarında həm

ixracatçı, həm də idxalatçı ölkə kimi tanınır ki, bu da son nəticədə Azərbaycan Respublikasının dünya valyuta-maliyyə bazarlarına inteqrasiya olunması ilə nəticələnir. Məlum olduğu kimi, respublikamızın milli vahidi manatdır və manatın tədavülə buraxılması və tədavüldən çıxarılması prosesi Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi bankına mənsubdur. Lakin Azərbaycan dövləti xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrini milli valyuta ilə deyil, milli valyutanın asanlıqla dəyişildiyi ABŞ dolları vasitəsilə həyata keçirir. Bu isə bir daha onu nümayiş etdirir ki, respublikamız artıq maliyyə-kredit sahəsində dünya valyuta-maliyyə sisteminə inteqrasiya etmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində isə beynəlxalq valyuta bazarlarının müasir meylləri, dünya valyuta maliyyə sisteminin hazırkı vəziyyəti və yeni təkmilləşmə mexanizmləri və eləcə də Azərbaycanın valyuta sistemi və onun beynəlxalq inteqrasiyası əhatəli təhlil olunmuşdur.

Aparılan tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, beynəlxalq valyuta bazarlarına olan yeni meyllərin formalaşması nəticəsində beynəlxalq valyuta bazarlarında fond birjalrı, broker şirkətləri yaranmışdır. Eyni zamanda da beynəlxalq valyuta bazarlarına olan yeni meyllər tələb edir ki, beynəlxalq valyuta bazarlarında valyuta məhdudiyyəti olmasın, beynəlxalq valyuta bazarlarında əhəmiyyətli dərəcədə çoxsaylı sazişlər həyata keçirilsin, o cümlədən də dünya təsərrüfatına daxil olan bütün ölkələrin subyektləri beynəlxalq valyuta bazarlarında sərbəst şəkildə iştirak edə bilsinlər.

Beynəlxalq maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi mexanizminin planında böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələ böhranların yaranmasına səbəb olan əngəllərin aradan qaldırılmasının yeni vasitələri idi. Bu vasitələrdən ən əhəmiyyətlisi məqsədli kredit kanallarının yaradılması idi. Məqsədli kredit kanalları elə bir formalaşmış mexanizmdir ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrə hətta beynəlxalq səviyyədə maliyyə böhranları baş verdiyi təqdirdə belə, maliyyə və iqtisadi stabilliyini qorumağa imkan verir. Məqsədli kredit kanalları dedikdə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin hər birinə beynəlxalq maliyyə bazarlarında neqativ istiqamətdə dəyişikliklərin olduğu

hallarda ödəniş balansındakı effektivliyin təmin edilməsi məqsədilə qisamüddətli maliyyə ehtiyatlarının təqdim edilməsi mexanizmi başa düşülür.

Son dövrlərdə beynəlxalq müstəvidə öz əhəmiyyətinin artması ilə seçilən dünya maliyyə sisteminin ən əsas həlqəsi şəffaflıqdır. Beynəlxalq maliyyə sisteminin şəffaflığı dedikdə, Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olan ölkələrin maliyyə, bank və iqtisadi sistemi haqqındakı məlumatların açıqlanması səviyyəsi başa düşülür. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin yeni strukturunda maliyyə və kredit siyasətində şəffaflığın təmin olunması məsələsi iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda da 22 ölkənin təşəbbüsü əsasında maliyyə sisteminin şəffaflığının təmin edilməsi ilə bağlı Məcəllə qəbul edilmişdir. Qeyd olunan həmin Məcəlləyə əsasən “şəffaflıq” anlayışına belə bir tərif verilmişdir: - “Şəffaflıq”-siyasətin məqsədini, onun institutsional, hüquqi və iqtisadi çərçivələri, agentliklərin hesabat vermə şərtləri siyasət sferasında qərarlar və onların əsaslandırılması, maliyyə və pul-kredit siyasəti ilə bağlı məlumatların ictimaiyyətə vaxtında, hamının istifadə edə biləcəyi, başa düşə biləcəyi və aydın şəkildə çatdırılmasını nəzərdə tutur.

Daxili bazarın müdafiəsinin təmin olunmasında, ölkənin maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanılmasında və eləcə də pul siyasətinin düzgün istiqamətdə aparılmasında valyutanın tənzimlənməsi prosesinin böyük əhəmiyyəti vardır. Valyuta tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan respublikasında bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. İlk olaraq bu sahədə bazis rolunu oynayan qanunvericilik sistemi təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, 21 oktyabr 1994-cü il tarixli 910 nömrəli “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Respublikada valyuta sistemə nəzarət və tənzimlənmə mexanizmi yaradılmışdır. Haqqında danışdığımız Qanun Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsi və valyutaya nəzarət orqanlarının səlahiyyətlərinin, hüquq və vəzifələrinin, eləcə də funksiyalarının, fiziki və hüquqi şəxslərin valyuta ehtiyatlarına sahib olmaq, bu ehtiyatlardan istifadə etmək , eləcə də bu ehtiyatlar barədə sərəncam vermək sahəsində hüquq və vəzifələrini, valyuta qanunvericiliyinə görə məsuliyyətin və valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi mexanizmini müəyyən edir və

mexanizmə nəzarəti həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasında milli valyutanın əldə olunmasına görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında, yəni rezident şəxslər üçün heç bir məhdudiyyət qoyulmasa da, qeyri-rezident, yəni əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün milli valyutanın əldə olunmasına məhdudiyyətlər tətbiq edilməkdədir. Belə ki, bu məhdudiyyətlərin həddini Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı müəyyən edir. Rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın və eləcə də milli valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızların respublikadan çıxarılması və ya göndərilməsi, həmçinin də gətirilməsinə nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti həyata keçirir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin yaranma tarixi, eləcə də inkişaf mərhələlərinin əhatəli təhlilindən məlum olur ki, beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü 4 mərhələdə həyata keçirilmişdir. Belə ki, ilk olaraq Paris valyuta sistemi yaranıb formalaşmağa başlamışdır. Paris valyuta sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyəti onunla izah olunurdu ki, beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıldan istifadə olunması zəruridir. Kağız pulun dünya pulu funksiyası oynamadığı bir dövrdə beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsində məhz metal pullardan və yaxud da metal əşyalardan istifadə olunması zərurəti Paris valyuta sisteminin yaranması ilə nəticələnmişdir. Paris valyuta sisteminin əsasında əmtəələrin dəyərinin qızıl əsasında müəyyən olunması dayanır. Eyni zamanda da qızılın idxalına və ixracına heç bir məhdudiyət tətbiq olunmurdu.

Paris valyuta sistemini Genuya valyuta sistemi əvəz etməyə başlamışdır. Genuya valyuta sisteminin iki əsas forması olmuşdur ki, bunlar da qızıl-külçə standartı və qızıl-sikkə standartından ibarət olmuşdur. Qızıl-külçə standartının ən əsas xarakterik cəhəti o idi ki, qızıl-külçə standartında əskinasların qızıl monetlərinə çevrilməsi dərhal baş tutmurdu və bu zaman əsas əhəmiyyətli məsələ, məhz qızılın hansı çəkiddə və hansı keyfiyyətdə olmasının müəyyən olunması idi. Buna əyani misal olaraq, İngiltərədə 12.4 kq qızılın müqabilində 1700 funt-sterliq əldə olunurdu Genuya valyuta sistemində isə artıq alqı-satqı əməliyyatlarında, eləcə də beynəlxalq ticarətdə metal pullarla yanaşı kağız pullardan da istifadə olunmuşdur. Belə ki, yüksək dönrəliliyə malik olan pulla seçilmiş, beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunmağa başlanılmışdır. Belə pulların əsas mərkəzində ABŞ dolları dayanırdı və bütün əməliyyatlar ABŞ dolları ilə həyata keçirilirdi.

Genuya valyuta sisteminin süqutundan sonra Bretton-Vudz valyuta sistemi yaranmağa başlamışdır. Bretton-Vudz valyuta sisteminin əsas mahiyyəti onunla izah olunurdu ki, beynəlxalq ticarətdə ödəniş vasitəsi kimi yalnız dollar çıxış etməsin, eyni zamanda da funt-sterlinin də dövriyyədə istifadə olunması zəruridir.

Bretton-Vudz maliyyə sisteminin süquta uğraması nəticəsində beynəlxalq

ticarətdə sınımış zəncirvari əlaqəni bərqərar etmək tələb olunurdu ki, bunun da nəticəsində indiki dövrə qədər mövcud Yamayka valyuta sistemi yaranmışdır. Yamayka valyuta sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyətləri isə ABŞ dollarının rəsmi məzənnəsinin digər dövlətlərin məzənnələri ilə uyğunluğuğunun təmin olunması, eyni zamanda da ABŞ dollarının rəsmi olaraq digər ölkələrin milli valyuta məzənnələrinə bərabərləşdirilməsinin təmin edilməsi idi.

Beynəlxalq valyuta maliyyə sisteminin inkişafı mərhələlərində bir neçə maliyyə institutları yaranıb formalaşmağa başlamışdır. Bunların içərisində Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi çox yüksək maliyyə institutlarını fərqləndirmək lazımdır.

Dünya ölkələri arasında valyuta-maliyyə sahəsində əməkdaşlığı təmin etmək, Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin iqtisadi cəhətdən inkişafına kömək etmək məqsədilə tarazlı inkişafa və beynəlxalq ticarətin genişlənməsinə şərait yaratmaq, Beynəlxalq xarici-iqtisadi və ticarət münasibətlərinə əngəl yaradan valyutaların idxalındakı məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasına yardım etmək Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaranmasının əsas səbələrindən biri hesab olunur.

Dünya Bankının fəaliyyətinin əsasında iqtisadi cəhətdən inkişaf etməmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə dəstəyi göstərməklə həmin ölkələrdə iqtisadi canlanmanın təmin olunması dayanır. Heç şübhəsiz ki, burada maliyyə yardımını dedikdə, aşağı faizli və qaytarılması zəruri olan maliyyə ehtiyatlarının istiqamətlənməsi prosesi başa düşülür.

Hal-hazırda Dünya bankı ən böyük və nüfuzlu maliyyə institutu olmaqla özündə 189 ölkənin üzvlüyünü birləşdirir. Azərbaycan Respublikası da Dünya Bankı ilə qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlığı fəal surətdə həyata keçirən ölkələrin sırasındadır.

Dissertasiya işinin tədqiqi nəticəsində aşağıdakı əsas nəticələr əldə olunmuşdur:

➤ Yeni qlobal çağırışlar baxımından beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin mahiyyəti və funksiyaları tədqiq olunmuşdur;

➤ Beynəlxalq valyuta sisteminin tənzimlənməsi prosesində Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və regional təsisatların rolu təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir.

➤ Azərbaycan valyuta sisteminin təhlili və onun beynəlxalq inteqrasiyasının dərinləşdirilməsi üzrə təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Dissertasiya işinin təhlili nəticəsində Azərbaycan Respublikasında valyuta-maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi mexanizmi ilə bağlı bir neçə təklif vermək olar. Həmin təkliflərə aşağıdakılar aiddir:

Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə qarşılıqlı əlaqələri genişləndirərək məqsədli kreditlərin alınması imkanlarını genişləndirmək və alınmış məqsədli kreditlərin nisbətən zəif inkişaf etmiş və daha çox iqtisadi səmərə verə biləcək təsərrüfat subyektlərinə yönəltmək;

- ❖ Ölkədə baş vermiş son devalvasiya proseslərinin məntiqi nəticəsi olaraq daxili istehsalı genişləndirmək və dünya bazarına hazır məhsulla çıxaraq valyuta ehtiyatlarının artırılmasını təmin etmək;
- ❖ Milli valyuta-maliyyə bazarlarının yalnız kommertiya banklarından ibarət olmasının qarşısını almaq, fond birjalrı, investisiya birjalrı kimi maliyyə təsisatlarının yaranmasını təmin etmək;
- ❖ Milli valyuta sisteminin institusional bazasının yaradılmasını təmin etmək;
- ❖ Milli valyutamız olan manatın dönərliliyinin artırılması istiqamətində zəruri və təxirəsalınmaz tədbirlərin keçirilməsini təmin etmək.

Yuxarıda qeyd olunan təkliflərin həyata keçirilməsi nəticəsində milli valyutanın dönərlilik qabiliyyəti daha da yüksələ bilər. Digər valyutalara asanlıqla mübadilə edilə bilər. Devalvasiyanın baş verməsi nəticəsində milli valyutanın dəyərdən düşməsi əvəzində isə ABŞ dollarının dəyərinin artması ixracın artırılmasını zəruri edən amilə çevrildiyindən daxili istehsalatın artırılması məqsədemüvafiq tədbirlər sırasına daxildir. Həmçinin də milli valyuta sisteminin institusional bazasının yaradılması istər ölkə daxilində, istərsə də beynəlxalq müstəvidə milli valyutanın və eləcə də milli maliyyə sisteminin daha da dayanıqlı olmasına təkan verəcəkdir. Sonuncu olaraq isə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə

qarşılıqlı əlaqədə olaraq Fondun maliyyə ehtiyatlarını ölkəyə gətirilməsi daxili istehsalı, eləcə də zəif inkişaf etmiş digər sahələrə investisiya olunaraq bu sahələrin inkişafına təkan verəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995
2. “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 21 oktyabr 1994.
3. “Azərbaycan respublikasının rezident və qeyri-rezidentlərinin xarici valyuta əməliyyatlarının aparılması Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin Qərarı. 08.12.2016.
4. Z.F.Məmmədov. “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul kredit sistemi”. Bakı-2012
5. N.R.Quliyev, M.M.Mahmudov. “Beynəlxalq maliyyə münasibətləri” Bakı-2011
6. V.Əzizov. “Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri”. Bakı-2012
7. V.Z.Zeynalov. “Beynəlxalq Maliyyə”. Bakı-2010
8. D.A.Bağirov, M.Həsənli. “Maliyyə”. Bakı-2011
9. E.Ə.Balayeva, Ş.Ü.Həmişəyeva, M.M.Sadıqov. “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi”. Bakı-2003
10. M.Hüseynov. “Maliyyə, pul tədavülü və kredit”. Bakı-2011
11. R.Məmmədov. “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”. Bakı-2013
12. “Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat Jurnalı”. №2, 2013
<https://www.cbar.az/standalone/the-central-bank-and-economy-2015-1/>
13. “Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat Jurnalı”. №1, 2014
<https://www.cbar.az/pages/publications-researches/the-central-bank-and-economy-magazine-2015-number-2/>
14. Н.Шмелев, В.Шенаев. «Мировая валютная система и проблема конвертируемости рубля». 2006
15. Н.Шмелев. «Международные валютные отношения» 2009
16. М.Евгений. «Международная валютная система» 2011
17. «Международная Экономика». Конспект лекций КНЕУ.

18. B.Eichengreen. "Globalizing Capital: A History of The International Monetary System". 2nd Edition. 2008
19. R.Solomon. "The International Monetary System, 1945-1981". 1982
20. J.Richards. "The Death of Money: The Coming Collapse of The International Monetary System". 2014
21. P.Salin. "The International Monetary System and The Theory of Monetary System". 2016
22. A.F.W.Plumptre. "Reform of The International Monetary System. Some Points of Special Interest to Developing Countries of The Commonwealth." 2015
23. Jeffrey M.Chwieroth. "Capital Ideas: The IMF and the Rise of Financial Liberalization". 2010
24. Kathryn C.Lavelle. "Legislating International Organization: The US Congress, The IMF and The World Bank". 2011
25. Cooper N.Richard. "Necessary Reform? The IMF and International Financial Architecture". 2009
26. Xafa Miranda. "Role of The IMF in Global Financial Crisis". 2010
27. Woods Ngaire. "Unelected Governments: making The IMF and The World Bank More Accountable". 2003
28. E. Hoffmeyer. "The International Monetary System". 6th Edition. 2009
29. Ruogu Li. "Reform of the International Monetary System and Internationalization of the Renminbi". 7th Edition. 2014
30. Frederic Mishkin. "The Next Great Globalization: How Disadvantaged Nations Can Harness Their Financial Systems to Get Rich" 2008.
31. Robert O'Brien, Anne Marie Goetz, Marc Williams. "Contesting Global Governance: Multilateral Economic Institutions and Global Social Movements" 2000
32. Dieter Heribert. "The Decline of the IMF: Is It Reversible? Should It

Be Reversed?” 2006

33. Barry Carin, Angela Wood. “Accountability of the International Monetary Fund” 2005
34. Randall W.Stone. “Lending Credibility: The International Monetary Fund and the Post-Communist Transition” 2002

İnternet resursları.

35. Beynəlxalq maliyyə institutları.
<http://www.budget.az/main?content=341>
36. Azərbaycan və Dünya Bankı Qrupu arasında əməkdaşlıq.
<http://lib.aliyev-heritage.org/az/1731435.html>
37. Azərbaycan-Beynəlxalq Valyuta Fondu. <http://lib.aliyev-heritage.org/az/642922.html>
38. Azərbaycanın bank sistemi.
http://azerbaijan.az/portal/Economy/BankSystem/bankSystem_01_a.html
39. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi.
<http://www.maliyye.gov.az/>
40. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. <https://www.cbar.az/>
41. International Monetary Fund. <http://www.imf.org/en/About>

РЕЗЮМЕ

История международной валютной системы, а также всесторонний анализ этапов развития говорят о том, что формирование международной валютно-финансовой системы осуществлялось в четыре этапа. Таким образом, сначала была создана и сформирована валютная система Парижа. Главная особенность валютной системы Парижа заключалась в том, что необходимо было использовать золото в качестве международного платежного инструмента. В период, когда бумажные деньги не функционировали как мировая валюта, необходимость использования металлических денег или металлических предметов при осуществлении международных отношений привела к созданию валютной системы Парижа. На основе валюты золота, основанной на стоимости товаров на основе валютной системы Парижа. В то же время на импорт и экспорт золота не было введено никаких ограничений на импорт.

SUMMARY

The history of the international monetary system, as well as the comprehensive analysis of the development stages, suggests that the formation of the international currency-financial system was carried out in four stages. Thus, the Paris currency system was first created and formed. The main feature of the Paris currency system was that it was necessary to use gold as an international payment instrument. In the period when paper money did not function as a world currency, the necessity to use metal money or metal items in the implementation of international relations resulted in the creation of the Paris currency system. Based on the gold currency based on the value of commodities on the basis of the Paris currency system. At the same time, no import restrictions were imposed on imports and exports of gold.